।। श्रीश्रीगौरगदाधरौ विजयेताम् ।।

साहित्य-कौमुदी

[श्रीमद्बलदेवविद्याभूषणपाद विरचिता]

श्रीवृन्दावनधामवास्तव्येन
न्यायवैशेषिकशास्त्रिन्यायाचार्यकाव्यव्याकरणसांख्य
मीमांसावेदान्ततर्कतर्कन्यायवैष्णवदर्शनतीर्थ
विद्यारत्नाद्युपाध्यलङ्कृतेन
श्रीहरिदासशास्त्रिणा सम्पादिता।

सद्ग्रन्थ प्रकाशक :

श्रीहरिदासशास्त्री

श्रीगदाधर गौरहरि प्रेस

(श्रीहरिदास निवास)

प्राचीन कालीदह, वृन्दावन (मथुरा) उ. प्र.

।। श्रीश्रीगौरगदाधरौ विजयेताम् ।।

साहित्य-कौमुदी

[श्रीमद्बलदेवविद्याभूषणपाद विरचिता]

श्रीवृन्दावनधामवास्तव्येन
न्यायवैशेषिकशास्त्रिन्यायाचार्यकाव्यव्याकरणसांख्य
मीमांसावेदान्ततर्कतर्कन्यायवैष्णवदर्शनतीर्थ
विद्यारत्नाद्युपाध्यलङ्कृतेन
श्रीहरिदासशास्त्रिणा सम्पादिता।



सद्ग्रन्थ प्रकाशक :
श्रीहरिदासशास्त्री
श्रीगदाधर गौरहरि प्रेस
(श्रीहरिदास निवास)
प्राचीन कालीदह, वृन्दावन (मथुरा) उ.प्र.

प्रकाशक :

श्रीचैतन्य संस्कृति संस्था

(श्रीहरिदास निवास)

प्राचीन कालीदह, वृन्दावन (मथुरा) उ.प्र.

फोन : 0565-3202322, 3202325

प्रकाशन तिथि :

श्रीगोपाष्टमी

श्रीगौरांगाब्द : ५२१-५२२

द्वितीयसंस्करणम्

प्रकाशन सहयोग :

१५०) रुपया मात्र

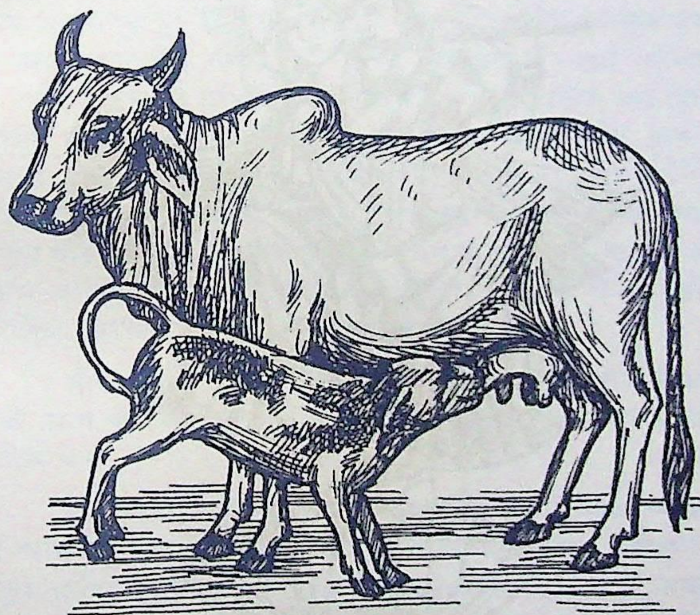
मुद्रक :

श्रीगदाधर गौरहरि प्रेस

(श्रीहरिदास निवास)

प्राचीन कालीदह, वृन्दावन (मथुरा) उ.प्र.

।। गावो विश्वस्य मातरः ।।



॥ श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ॥



॥ श्रीश्रीगौरगदाधरौ विजयेताम्॥

अनुक्रमणिका

'साहित्य-कौमुदी नामक ग्रन्थ'-श्रीमद्बलदेवविद्याभूषणपाद विरचित कृष्णानान्दवी व्याख्या सम्बलित अलंकार ग्रन्थ है, इसमें अग्निपुराणस्थ साहित्य प्रक्रिया के अनुसार श्रीभरतमुनि कृत कारिका की व्याख्या है। ग्रन्थकार ने उक्त कारिका समूह की वृत्ति रचना हेतु एकादश परिच्छेद के द्वारा उक्त कारिका का रन्निवेश किया है।

'प्रथम परिच्छेद में'-काव्य प्रयोजनादि, काव्य स्वरूप, उत्तमादि काव्य भेद समूह हैं। 'द्वितीय परिच्छेद में'-शब्दार्थ भेद, वाचक प्रभृति का स्वरूप एवं भेद वर्णन है। 'तृतीय परिच्छेद में'-अर्थ व्यंजकादि का वर्णन है। 'चतुर्थ परिच्छेद में'-ध्वनि भेद, रस स्वरूप, रस विशेष, स्थायि भाव, व्यभिचारी भाव, रसाभास, लक्ष्य व्यंग क्रम का विभाग है। 'पंचम परिच्छेद में'-गुणीभूत व्यंग का भेद वर्णन है। 'षष्ठ परिच्छेद में'-शब्दार्थ चित्र। 'सप्तम परिच्छेद में'-दोष विचार। 'अष्टम परिच्छेद में'-गुण निरूपणम्। 'नवम परिच्छेद में'-शव्दालंकार। 'दशम परिच्छेद में'-अर्थालंकार। 'एकादश परिच्छेद में'-भरतोक्त परिशिष्ट शब्दालंकार, अर्थालंकार का वर्णन है।

श्रीबलदेवविद्याभूषणपाद -उत्कल प्रदेश के रेमुका के समीपवर्त्ती किसी ग्राम में जन्म ग्रहण, आनुमानिक खृष्टीय अष्टादश शताब्दि में किये थे।

चिल्काह्रद के तीर स्थित एक शास्त्रज्ञ पण्डित के निकट व्याकरण एवं न्याय शास्त्र का अध्ययन समाप्त कर वेद अध्ययनार्थ महीशूर गये थे एवं वहाँ पर माध्व सम्प्रदाय का शिष्यत्व अंगीकार किये थे, अनन्तर संन्यास ग्रहण कर पुरुषोत्तम क्षेत्रस्थ तत्त्ववादि के मठ में रहे थे। तत्पश्चात् श्रीरसिकानन्दप्रभु के शिष्य कान्यकुब्ज निवासी वेदान्त स्यमन्तक नामक ग्रन्थ रचयिता श्रीराधादामोदर विप्र के निकट श्रीजीवगोस्वामीपाद प्रणीत, मौलिक ब्रजभक्ति प्रतिपादक-'षट् सन्दर्भ', अपर नाम 'भागवत सन्दर्भ' ग्रन्थ का अध्ययन करके श्रीचैतन्यदेव प्रवर्त्तित गौड़ीय वैष्णवधर्म के सार-सिद्धान्त में आकृष्ट होकर श्रीराधादामोदर विप्र के शिष्य हुए थे।

श्रीपीताम्बरदास के निकट भक्ति शास्त्र एवं श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्तिपाद के निकट आपने श्रीमद्भागवत का अध्ययन किया था एवं विरक्त वैष्णव वेश ग्रहण पूर्वक एकान्ति गोविन्ददास नाम से विख्यात हुए थे। श्रीवृन्दावन में स्थित श्रीराधाश्यामसुन्दर विग्रह के प्रतिष्ठाता आप ही हैं। उद्धवदास एवं नन्द मिश्र आपके प्रधान शिष्य थे।

ब्रह्मसूत्र समूह के अपर श्रीगोविन्दभाष्य प्रणयन कर आप गौड़ीय वेदान्ताचार्य नाम से ख्यात हुए थे। श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्तिपाद के चरम वयस में जयपुरस्थ मन्दिर समूह से बंगीय सेवाधिकारीवृन्द निष्कासित होने पर श्रीगोविन्ददेव के आदेश से श्रीमत्कृष्णदेव सार्वभौम के सहित जयपुरस्थ विपक्षवृन्द को शास्त्रार्थ के द्वारा पराजित करके 'गलता' नामक पार्वत्य प्रदेश में गौड़ीय वैष्णवों को पुनः प्रतिष्ठित करके वहाँ 'श्रीविजयगोपाल' विग्रह स्थापन किये थे, वर्तमान में भी श्रीविग्रह उस मन्दिर में विराजमान है।

आपके द्वारा रचित ग्रन्थावली का विवरण इस प्रकार है-

(१) षट् सन्दर्भ की टीका। (२) लघुभागवतामृत की टीका। (३) सिद्धान्तरत्न। (४) प्रमेयरत्नावली। (५) सिद्धान्त दर्पण। (६) रामानन्दशतक की टीका। (७) नाटकचन्द्रिका की टीका। (८) साहित्य कौमुदी। (९) काव्य कौस्तुभ। (१०) छन्द कौस्तुभ की टीका। (११) श्रीमद्भागवत की वैष्णवानन्दिनी टीका। (१२) दशोपनिषत् की टीका। (१३) श्रीगोपालतापनी की टीका। (१४) श्रीमद्भगवद्गीता भाष्य। (१५) स्तवमाला की टीका। (१६) ऐश्वर्य्यकादम्बिनी। साहित्य कौमुदी की टीका वैष्णवानन्दिनी अप्राप्य है।

-हरिदासशास्त्री

प्रथमः परिच्छेदः

कारुण्याद्गजपतिराशु यस्य भेजे,
निर्धूताखिलव्रजिनः परं प्रमोदम्।
चैतन्याकृतिमजितं जितं स्वभक्ते-
स्तं वन्दे मधुरिमसागरं मुरारिम्॥
सूत्राणां भरतमुनीशवर्णितानां,
वृत्तीनां मितवपुषां कृतौ ममास्याम्।
लक्ष्याणां हरिगुणशालिनां च सत्त्वा-
त्कुर्वन्तु प्रगुणधियो च सावधानम्॥

निष्प्रत्यूहप्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो मुनिः समुचितां गीर्देवीं प्राक् प्रणमति-

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम्।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति॥१॥

अत्र विधिकृतविलक्षण-विश्वविधानाज्जयतीति नतिमाक्षिप्य तां प्रति प्रणतोऽस्मीति व्यज्यते। प्रेक्षावत्प्रवृत्तये शास्त्राभिधेयफलं तावदाह-

काव्यं यशसे ऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे॥२॥

कीर्तिर्धनप्राप्तिर्देवमनुष्यादिव्यवहारावगतिर्देवतावन्दनकृतः क्लेशनाशः सपद्येव रसानुभवसमुद्भूतः परमानन्दः धर्मादिरूप-हितोपदेशश्च काव्यादेव भवतीति सर्वथा तत्र प्रयतनीयम्। वेदः खलु शब्दप्राधान्यात् प्रभुसम्मितः। पुराणादिश्चार्थप्राधान्यात्सुहृत्सम्मितः शास्ति।

काव्यं तु शब्दार्थयोर्गुणतया रसाङ्गभूतः-व्यापार-प्रावण्यात्त-द्विलक्षणमतः कान्तासम्मितं तदिति। तस्य हेतुमाह-

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे॥३॥

शक्त्यादित्रयं काव्यकारणमित्यर्थः। तत्र शक्तिः प्राक्तन-संस्कारविशेषः काव्योत्पादकस्वादैकहेतुः। यां विना काव्यं नोदयति, उदितो वोपहासाय। लोकः स्थावरजंगमात्मकलोकवृत्तम्। शास्त्रंच्छन्दोव्याकरणादि। काव्यं महाकविकृतम्। आदिशब्दादितिहासादि च। तेषां परामर्शाद्व्युत्पत्तिः। काव्यज्ञाः काव्यनिर्माणविचारणचतुरास्तदुपदेशेन योजने च पुनः पुनः प्रवृत्तिरिति त्रिकं समुदितमेव हेतुरित्येके ? डिम्भेनापि काव्योत्पादना-च्छक्तिरेव केवलेत्यपरे। तस्य स्वरूपमाह–

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि

दोषशून्यं सगुणं सालङ्कारं शब्दार्थयुगलं तत्काव्यम्। अदोषाविति। यावद्दोषराहित्यं स्फुटदोषराहित्यं रसापकर्षकदोषराहित्यं वा नञर्थः। अनलंकृती क्वापीति स्फुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः। यथा–

प्रियः सोऽयं कृष्णः सहचरि कुरुक्षेत्रमिलित-
स्तथाहं सा राधा तदिदमुभयोः सङ्गमसुखम्।
तथाप्यन्तःखेलन्मधुरमुरलीपञ्चमजुषे
मनो मे कालिन्दीपुलिनविपिनाय स्पृहयति।।

अत्र न कश्चिदलङ्कारः स्फुटः, रसस्तु प्राधान्यादलङ्कार्य इति वक्ष्यते। न चात्र विभावना विशेषोक्तिर्वा स्फुटा, निषेधमुखेनानुपादानात्। तद्भेदानाह–

इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः।।४।।

इदं काव्यं वाच्याद् व्यङ्ग्ये इति चमत्कारिणि सत्युत्तमम्। तदेतदुत्तमं काव्यं ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या बुधैर्ध्वनिरित्यभिधीयते। यथा–

मुक्तावली निशिमया दयिता कदम्ब-
वाटी–कुटीर–कुहरे सखि विस्मृतास्ति।
तामाहरेति वृषभानुजया नियुक्ता
तां प्रोज्झ्य किं शशिकले गृहमागतासि।।

अत्र कृष्णाङ्गसङ्गानुभवायैव तथा त्वं प्रतार्य प्रेषिता न पुन-र्मौक्तिकहाराहरणाय। यन्नखाङ्कशशिकलाञ्चितवक्षोजकुम्भः समागतासीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यादतिचारुत्वादुत्तममिदं काव्यम्।

अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्।।

वाच्यादचारुणि व्यङ्ग्ये तदिदं मध्यमं काव्यम् गुणीभूत-व्यङ्ग्यमित्याभिधीयते। यथा-

कर्णकल्पितरसालमञ्जरीपिञ्जरीकृतकपोलमण्डल:।
निष्पतन्नयनवारिधारया राधया मधुरिपुर्निरीक्ष्यते।।

अत्र रसालवाटीकृतसंकेता तत्राहं न गतेति व्यङ्ग्यं गुणीभूतं तदपेक्षया वाच्यस्यैव चारुत्वात्।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्।।५।।

स्फुटव्यंग्यरहितं तदिदमवरं काव्यं चित्रमित्यभिधीयते। तच्च शब्दचित्रमर्थचित्रमिति द्विविधम् क्रमेणोदाहरणम्-

उर्जत्स्फूर्जद्गर्जनैर्वारिवाहा: प्रोद्यद्विद्युद्दामविद्योतिताशा।
अद्रावद्रौ विद्रुताद्राघयन्ते दन्तिभ्रान्त्या सिंहसंघप्रकोपान्।।

कदम्बमाला कलिता कं सहर्षं न कुर्वती।
कृष्णमूर्तिरिवाभाति कालिकी काननस्थली।।

अनयोरनुप्रासनिबन्ध: शब्दसाम्योपमा च क्रमात्स्वादाय कल्पते, न तु किंचिद् व्यङ्ग्यं प्रसरति तत: कनिष्ठमेतत्।

।। इति भरतसूत्रवृत्तौ साहित्यकौमुद्यां काव्यप्रयोजनहेतुस्वरूप-विशेषनिर्णयो नाम प्रथम: परिच्छेद:।।



द्वितीयः परिच्छेदः

शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तं तयोः क्रमेण स्वरूपमाह–

स्याद् वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा॥

अत्र काव्ये शब्दस्त्रिधा। उपाधित्रैविध्यादेव। स्वरूपमेषां वक्ष्यते–

वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः॥

तेषां वाचकादीनामर्थाः क्रमाद् वाच्य– लक्ष्य– व्यंग्याः स्युः।

तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित्॥१॥

षष्ठ्यर्थे सप्तमी। केषाञ्चिन्मते वाक्यार्थस्तात्पर्याख्यवृत्तिगम्यः। एकैकपदार्थबोधनेनाभिधाया विरतत्वात्वाक्यार्थस्वरूपस्य पदार्थानामन्वयबोधनाय तात्पर्यनाम्नी वृत्तिः। तदर्थस्तात्पर्यार्थः। तद्बोधकं तु वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनः।

अर्थस्यापि व्यञ्जकतामाह–

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते।

प्रायशो वक्त्रादिवैशिष्ट्ये सतीत्यर्थः। तत्र वाच्यस्य यथा–

मधुरिता मधुना विधुनाप्यसौ
सखि पतङ्गसुता पुलिनाटवी।
स वयसा वयसा च विभूषिता
तनुरियं किमिह क्षममुच्यताम्॥

अत्र तथाभूता पुलिनाटवी तरुणतमालेनेव, यत्तनुश्च महेन्द्रमणिनेव, येन राजिष्यते, तं कृष्णं त्वरितमाहर यदि चातुर्यं बिभर्षीति वाच्योऽर्थो व्यञ्जयति।

लक्ष्यस्य यथा–

साधयन्त्यनुलवं प्रियं हरिं मत्कृते श्रममाप यत्सखी।
तच्चकार चरितं हितैषिणी बन्धुराङ्गि करणीयमुच्चकैः॥

अत्र स्वसुखतात्पर्यान्मत्कान्तं रमयन्ती त्वं शत्रुत्वं कृतवतीति लक्ष्योऽर्थः कान्ते सापराधत्वप्रकाशनं व्यञ्जयति।

व्यंग्यस्य यथा–

नाक्षिणीं क्षिप कुरङ्गि सर्वत: साक्षिणी भव सखीभिरन्विता।
माधव: किल दुनोति मामसौ साधव: शृणुत भो: शिखण्डिन:।।

अत्र निर्जनोऽयं देश इति व्यङ्ग्योऽर्थ:। स्वच्छन्दमिह मया सह विहरेति व्यञ्जयति। वाचकादीनां क्रमात्स्वरूपमाह–

साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचक:।।२।।

यस्य शब्दस्य यत्राव्यवधानेन संकेतो गृह्यते स तस्यार्थस्य वाचक: संकेतश्चास्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इतीश्वरेच्छा। तद्ग्रहस्तु वृद्ध–व्यवहारादित:। तथा हि प्रयोजकवृद्धेन गामानय इत्युक्ते प्रयोज्यवृद्धे सास्नादिमन्तमर्थ– स्थानात्स्थानान्तरं नयति सति पार्श्वस्थ: शिशु: अनेनास्माच्छब्दादेवंविधोऽर्थो ज्ञात: इति प्रथमं प्रतिपद्यते। ततश्च गां नयाश्वमानय इति तेनोक्ते तस्मिंस्तथा तथा प्रवृत्ते तस्य तस्य शब्दस्य तत्र तत्रास्ति कश्चन संबंध: इति निश्चिनोति। आदिशब्दाद्व्याकरण–कोशाप्तवाक्यादे:।

स चार्थ: क इत्याह–

संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा।।

जातिगुणक्रियासंज्ञारूपश्चतुर्विधोऽर्थ: संकेतित:। तत्र जातिर्गुणश्च सिद्धरूपो वस्तुधर्म:। पदार्थव्यवहारयोग्यतानिर्वाहिका गोपिण्डादिषु गोत्वादिका जाति:।

विशेषाधानहेतुर्गुण:। शुक्लादयो हि गवादीन्सजातीयेभ्यो नीलगवादिभ्यो व्यावर्तयन्ति। क्रिया पूर्वापरीभूतावयवा पाकादि: साध्यरूपो वस्तु–धर्म:। संज्ञा तु डित्त्थादिद्रव्येषु वक्त्रा यदृच्छया संनिवेशितं डित्त्थादिशब्दस्वरूपमेव। एकव्यक्तिवाचक: सेत्यन्ये।

एष्वेव वक्त्रादिषु गौ: शुक्ल: पाचको डित्थ: इत्यादेश्चतुर्विधस्य शब्दस्य क्रमात्संकेत:। न चोपाधिष्वर्थक्रियाकारितानुपपत्ति:। तैर्व्यक्त्या–क्षेपात्। न चैवं व्यक्तिष्वेव संकेतोऽस्त्विति वाच्यम्। आनन्त्यव्यभिचार–दोषापत्ते:। गुणादीनामप्येकव्यक्तित्वान्न किंचिदनवद्यम्। तेषां भेदावभास–स्त्वाश्रयभेदादेव, न तु स्वत:। मणिदर्पणादिभेदान्मुखभेदवत्।

अथवा सर्वत्र जातिरेव संकेतगोचर:। चन्द्रचन्दनशंखादिषु अयं शुक्लोऽयं शुक्ल: इत्यादि प्रतीत्या विशेषाच्छुक्लत्वादि, गुडतण्डुलतैल–पाकादिषु अयं पाकोऽयं पाक: इति पाकत्वम्, बालवृद्धशुकाद्युक्तेषु डित्त्थादिषु डित्त्थोऽयम् इति डित्त्थदित्वमिति सर्वत्र तदवगाहात्। चतुर्विधानां

गवादिशब्दानां जात्यादिचतुष्कं क्रमात्प्रवृत्तिनिमित्तम्, जातिरेव वा सर्वेषां तेषामिति ह्यर्थ:।

वाचकस्योपाधिमाह–

स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते।।३।।

स साक्षात्संकेतितो जात्यादिर्मुख्योऽर्थस्तत्रास्य शब्दस्य मुख्यो व्यापारो वृत्तिरभिधोच्यते। इदमत्र बोध्यम्– वाचक: शब्दस्त्रिधा: यौगिको रूढो योगरूढश्चेति।

यत्रावयवार्थ एव बुध्यते स यौगिक:। यथा– पाचकादिते:।

यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बोध: स रूढ:। यथा–गोमण्डपादि:। इह गमनं मण्डपानकर्तृत्वरूपं योगार्थं विनैव व्यक्तिविशेषगृहविशेषयोरवगम:।

यत्र त्ववयवशक्ति– विषये समुदायशक्तिरप्यस्ति स योगरूढ:। यथा पङ्कजवक्षोजादि:। पङ्कजशब्दो ह्यवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति, समुदायशक्त्या तु पद्मत्वेन रूपेण पद्ममिति योगार्थसत्वेऽपि व्यक्तिविशेषबोधनाद्योगरूढ एवासाविति।

लाक्षणिकनिरूपणाय तदुपाधिमाह–

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया।।४।।

कलिङ्ग: साहसिक: इत्यादौ देशविशेषादिरूपार्थानां साहसाद्य-संभवात्, गङ्गायां घोष: प्रतिवसति इत्यादौ प्रवाहादिरूपार्थानां घोषाधार-त्वाद्यसंभवाच्च मुख्यार्थबाधायामाधाराधेयभावादौ सामीप्यादौ च सम्बन्धे रूढे: प्रयोजनाच्च हेतोर्मुख्येनामुख्योऽ न्योऽ र्थो यया लक्ष्यते सा लक्षणा नाम क्रियावृत्तिरर्थनिष्ठाप्यर्पिता शब्दे। तत्र रूढि: प्रसिद्धिस्तामनुसृत्य तत्संयुक्तपुरुषादिरन्योऽर्थ: पूर्वत्र लक्ष्यते। परत्र तु गङ्गागतशैत्यपावन-त्वादेस्तटादौ प्रातिपादनं प्रयोजनं तमुद्दिश्य तटादिरन्योऽर्थ:। सा चेयं जहत्स्वार्था। कुन्ता: प्रविशन्ति इत्यादावजहत्स्वार्था कुन्तधारिसहितप्रवेशात्। छत्रिणो गच्छन्ति इति छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा। तत्त्वेन रूपेण छत्रितदन्ययोर्बाधात्। काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदस्य दध्युपघातकेषु लक्षणा। तेन तन्मात्रस्य बोधनात्। सोऽयं देवदत्त: इत्यादौ जहदजहस्वार्था।। अत्र तत्कालैतत्कालयोस्त्यागाज्जहस्वार्था च। कुन्ताप्र विशन्ति इत्यादावजहत्स्वार्था कुन्तधारिसहितप्रवेशात्। छत्रिणो गच्छन्ति इति छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा। तत्त्वेन रूपेण छत्रितदन्ययो– र्बोधात्।

काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदस्य दध्युपघातकेषु लक्षणा। तेन तन्मात्रस्य बोधनात्। सोऽयं देवदत्तः इत्यादौ जहदजहत्स्वार्था।। अत्र तत्कालैतत्कालयोस्त्यागाज्जहत्स्वार्था। पिण्डमात्र– स्यात्यागादजहत्स्वार्था च। एवं रथो गच्छति इत्यादौ च। इयमेव भागलक्षणोच्यते।

अथ प्रयोजनवती विभज्यते–

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्।
उपादानं लक्षणं चेत्युक्तंशुद्धैव सा द्विधा।।५।।

कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ कुन्तादिभिः स्वप्रवेशसिद्धये स्वसम्बन्धिनः पुरुषाः उपस्थाप्यन्ते। एवं वेणुर्गायतीत्यत्र वेणुना स्वगीतिसिद्धये स्ववादकस्य हरेराक्षेपः। मुख्यार्थस्याप्यत्रोपादानादियमुपादानलक्षणा, कुन्तादीनामति–गहनत्वादिफलम्।

यत्रत्वविनाभावोऽर्थापत्तिर्वा तत्र नेयं लक्षणा रूढिफलयोरभावात्। यथा–गौरबुन्ध्यः इति श्रुतिचोदितमनुबन्धनं मे कथं स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे इत्युक्तेः न तु शब्देनोच्यते। एवं क्रियतामित्यत्र कर्ता, कुर्वित्यत्र कर्म, प्रविश पिण्डीमित्यादौ गृहं भुक्ष्वेत्यादि च। अविनाभावो ह्याक्षेपः पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इत्यत्र रात्रिभोजनमर्थापत्त्यैव लभ्यते, न तु लक्ष्यते। असिध्यर्थदृष्ट्या साधकान्यार्थकल्पनं ह्यर्थापत्तिः।

गङ्गायां घोषः मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ तटादीनां घोषाधारत्वादि–सिद्धये गङ्गादिशब्दाः स्वार्थं तत्रार्पयन्तीतिपरोपलक्षणादेषा लक्षणलक्षणा। द्विधा चेयम् शुद्धैव, उपचारेण, मिश्रत्वात्। सादृश्येन सम्बन्धेन प्रवृत्तिर्भेदेनप्रतीतयोरैक्यारोपो वोपचारः।

सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा।

यत्र आरोप्यमाण आरोपविषयश्च स्फुटः सा लक्षणा सारोपा नाम। यथा गौर्वाहीक इत्यादौ। इह गौरारोप्यमाणः। वाहीक आरोपविषयः। तौ द्वौ व्यक्तौ निर्दिष्टौ। अत्र गो शब्दः साधारणगुणाश्रयणेन परार्थं लक्षयति। तदुक्तम्–

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्धत्तेरिष्टा तु गौणता।।

इति एवममृतं हरिकीर्तनमित्यादौ च।

विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात्साध्यवसानिका।।६।।

विषयिणारोप्यमाणेनान्यस्मिन्नारोपविषयेऽन्त: कृते निर्गीणे सैव साध्यवसानोच्यते। यथा-गौरेवायमित्यादौ। गवेह वाहीकोऽन्तर्निगीर्ण:। एवममृतमेवेदमित्यादौ च। अस्मिन् भेदद्वये सत्यपि भेदे ताद्रूप्यप्रतीति: सर्वथा भेदावगमश्च फलम्।

भेदाविमौ च सादृश्यात्संबंधान्तरतस्तथा।
गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ।

इमावारोपाध्यवसानरूपौ भेदौ सादृश्यात्संबंधाद्गौणौ। संबंधान्तरतस्तु शुद्धौ, तत्र गौणौ दर्शितौ। शुद्धौ यथा-

आयुर्घृतम् आयुरेवेदमित्यादौ। अत्र सादृश्यादन्यत्कार्य-कारणभावादिसंबंधान्तरम् तत्पूर्वके आरोपाध्यवसाने। एवम्-हरिभक्तिमहत्सङ्ग: हरिभक्तिरेवायमित्यादौ च अस्मिन्भेदद्वये-ऽन्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेण च कार्यकारित्वादि फलम्। क्वचित्तादर्थ्यात्-संबंधादुपचार:। यथा-

इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्र: कृष्णसेवार्थो व्यापार: कृष्णसेवा अत्रेष्टार्थप्रदत्वम्।

क्वचित्स्वस्वामिभावात्। यथा-

राजसेवको राजा हरिसेवको हरि:।।

अत्रानुल्लङ्घ्याज्ञत्वादि।

क्वचिदवयवावयविभावात्। यथा-

हस्ताग्रे-हस्त: जगद्विष्णु:। अत्र हस्तव्यापार-कारिसामर्थ्यादि।

क्वचित्तात्कर्म्यात्।

यथा-

ब्राह्मणोऽपि तक्षासौ ईश्वरोऽपि क्षत्रियोऽसौ। अत्र तत्कर्म नैपुण्यम्।

संकलयति-

लक्षणा तेन षड्विधा।।७।।

तेनोपादानादिप्रकारेण षोढा फलवती। इहोपादानलक्षणादिषु भेदेष्वाद्याभ्यामर्थान्तरसंक्रमितवाच्याऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यौ, मध्यमाभ्यां रूपकप्रथमातिशयोक्ती, मध्यमाभ्यां रूपकप्रथमातिशयोक्ती, शेषाभ्यां हेत्वलंकाराश्च निरूपयिष्यन्ते।

व्यङ्ग्येन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने।

रूढिलक्षणायां न किञ्चित् व्यङ्ग्यं फलवत्यां त्वस्ति तत्।

तच्च गूढमगूढं वा।।

तच्च व्यङ्ग्यम्। तत्र गूढं। यथा–

उत्कीर्णैरिव चित्रितैरिव नवोद्भिन्नैर्दिवोद्यद्द्वयः
कुन्दे विप्रमितैरिव स्मरकलाशाणे निशातैरिव।
मग्नोन्मग्नतयालसैरिव भृशं लावण्यवापीजले
केयं केलिकलानिधिः सुबलमे चेतो हरत्यङ्गकैः।।

अत्रोत्कीर्णादिपदानि तत्सदृशेषु लाक्षणिकानि। तेषां व्यङ्ग्यं निगूढं प्रतीयते। तथाहि–

उत्कीर्णैरिति निर्माणसौष्ठवम्। चित्रितैरिति पादादिगत–रामादिप्रद्योतः। नवोद्भिन्नैरिति सौकुमार्यम्। उद्यदिति सुबलितत्वम्। स्मरेति हृद्भेदकत्वम्। मग्नेति लावण्याधिक्यमिति गूढमेव।

अगूढं यथा–

गोप्यस्तपः किमचरन्यदमुष्यरूपं
लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धम् ।
दृग्भिः पिबन्त्यनुवाभिनवं दुराप–
मेकान्तधाम यशसः श्रिय ऐश्वरस्य।।

अत्र दृग्भिः पानस्यासंभवात् सादरावलोको लक्ष्यते। गाढासक्ति–व्यंङ्ग्या। सा च वाच्यवत्प्रतीतेरगूढा।

तदेषा कथिता त्रिधा।।८।।

अव्यङ्ग्या गूढव्यङ्ग्याऽगूढव्यङ्ग्या चेति लक्षणानाम् वृत्तिस्त्रिधा। एवमुपाधिमुक्त्वा तदाश्रयमाह–

तद्भूर्लाक्षणिकः। शब्द इति संबध्यते। तद्भूर्लक्षणाश्रयः शब्दो लाक्षणिकः कथ्यते।

अथ व्यञ्जकं निरूपयितुं तदुपाधिमुद्दिशति–

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः। तत्र लाक्षणिके शब्दे व्यङ्ग्यबोधके सतीत्यर्थः सा च लक्षितान्यैः–

विरताष्वभिधादीनां ययाऽर्थो बोध्यते परः।
सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दादीनां निगद्यते।।

इति द्वेधा चैषा। शाब्दी आर्थी चेति। शाब्दी द्वेधा–अभिधालक्षणामूलत्वात्। तत्र प्रसंगाल्लक्षणामूला निरूप्यते–

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते।।९।।

फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया।

फलं प्रतिपादियतुं यत्र लाक्षणिक: शब्द: प्रयुज्यते तत्र नान्यतस्तस्यत्पत्ति:, अपि तु तस्मादेव शब्दात्। तत्र वृत्तिव्यञ्जनैव। तथाहि--

नाभिधा समयाभावात्।

गङ्गायां घोष: इत्यादौ शैत्यादयो धर्मास्तटादौ प्रतीयन्ते, तत्र गङ्गादिशब्दानां नाभिधा संकेताभावात्।

हेत्वभावान्न लक्षणा।।१०।।

मुख्यार्थ: शक्यसम्बन्ध:, रूढिफलान्यतरच्चेति लक्षणा या हेतुस्तदभावान्न सा। तमुपपादयति–

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योग: फलेन नो।

न प्रयोजनमेतस्मिन्न च शब्द: स्खलद्गति:।।११।।

गङ्गाशब्दस्य प्रवाहो मुख्योऽर्थस्तत्र बाध:, तस्य तीरेण संबंध:। लक्षिते च तीरे शैत्यादिफलमिति गङ्गाशब्देन तीरं लक्ष्यते। एवं चेत्तीरमपि मुख्यं स्यात् तत्र च बाधा भवेत् तीरस्य च शैत्यादिना संबंध: स्यात्। फले च तस्मिल्लक्षिते फलमन्यद् भवेत्। तदा फलमपि तेन लक्ष्येत। न चैतत्किमप्यस्तीति। न च गङ्गा शब्दस्तीरमिव शैत्यादि बोधयितुं मन्थर:। लक्षणया तीरप्रत्ययानन्तरमेव झटित्येव व्यञ्जनया तत्प्रत्ययात्। तस्माद्–विवक्षितान्वयानुपपत्यभावाच्च फले न लक्षणा।

एवमप्यनवस्था स्याद्या मूलक्षतिकारिणी।

एवमपीति। फलं चेल्लक्ष्यं तर्हि तदपि फलान्तरेण तदपि तदन्तरेणेत्येवं मूलभूतफललक्षणक्षितिरित्यर्थ:।

प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते।।१२।।

कस्मादित्याह–

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्य: फलमन्यदुदाहृतम्।

प्रत्यक्षादेर्हि ज्ञानस्य शुक्लादिर्विषय: फलं तु ज्ञातता हानोपादानधीर्वा। विषयो ज्ञानस्य हेतु: फलं तु तस्य कार्यमिति युगपदप्रतीतेर्न सह लक्ष्यतेत्यनुशय:। यत्तूक्तम्– तीरं शैत्यादि च लक्षणयैव बोधयेत् इति, तन्न। शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात्।

विशिष्टे लक्षणा नैवं।

एवमुक्तयुक्त्या।

विशेषा: स्युस्तु लक्षिते।।१३।।

लक्षिते तीरादौ विशेषा: शैत्यादयस्ते च व्यञ्जनयैव गम्या: स्यु:। तथाहि–

गङ्गाशब्द: पूर्वमभिधया प्रवाहं प्रत्याययति। इतरथा मुख्यार्थबाधो न स्यात्तद्विरतौ लक्षणया तीरम्, तद्विरतौ व्यञ्जनया पावनत्वादीति। वाक्यार्थबोधनाय तात्पर्याख्या वृत्ति:, साप्यत्र नादृता। वाक्यं विनाप्येकस्य पदस्य पदांशस्य च व्यञ्जकत्वेन ध्वनिकाव्यत्वाङ्गीकृते:। तस्माद्व्यञ्जना नाम चतुर्थी वृत्तिर्ध्वननद्योतनादिपर्यायाऽवश्यमन्वेष्टव्यैवेति। ये त्वाहु:।

इषुवेगवदभिधाव्यापारो दीर्घदीर्घतरस्तेन सर्वोऽप्यर्थो वाच्य: इति, तन्मते गङ्गायां घोषान्वयानुपपत्तेर्मुख्यार्थबाधादभिधैव नास्ति। कुतस्तस्या दीर्घदीर्घतरत्वम्, येन तटोऽपि बोध्य:। किमिति तैर्लक्षणोपास्या, तेनैव तदर्थसिद्धे:। किमिति च ब्राह्मण पुत्रस्ते जात: कन्या ते गर्भिणी इत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम्।

किञ्च वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयो: त्वदंघ्रिमूलं भजतां मुकुन्द इत्यादौ निन्दास्तुतिरूपेण स्वस्वरूपस्य गतोऽस्तमर्क: इत्यादौ वाच्य एकरूपो व्यङ्ग्यस्तु तत्तत्प्रतिपत्त्रादिभेदाद्बहुविध इति संख्याया:, वाच्य: शब्दोच्चारणमात्रेण वेद्य: स तु तथापि तथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिना चेति निमित्तस्य शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघट्टनाश्रयत्वेन चाश्रयस्य, प्रतीतिमात्रचमत्कारयो: करणात्कार्यस्य,

कस्य वा न भवेत्कोप: क्षतं वीक्ष्य प्रियाधरे।
आघ्रातभृङ्गवत्पद्मे दु:खं सहाधुना।।

इति सखी तत्कान्तगतत्वेन विषयस्य, पदतदर्थमात्रनिपुणै: सहृदयैरेव च वेद्यतया प्रतिपत्तु: केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीते:। पूर्वपश्चाद्भावेन कालस्य च भेद:। न चानुमानं व्यङ्ग्यस्य बोधकम्। तत् परम्पराया– मनेकानुमानकल्पने गौरवात्। तथाहि–

मनस्तव मनस्विन्या मलिनं न वपुस्तथा।
यत्पादनखरा: कृष्णं श्लिष्यन्ति प्रतिबिम्बितम्।।

अत्र पादनखरा इति मानादावृतसर्वाङ्गत्वं मुद्रितनेत्रत्वं च। अन्यथा पादोपान्तगतकृष्णवीक्षासहिष्णुतवोपपत्ते:। पश्चात्सखीवचसा सत्वरं पादसंवृत्तिश्च। ततो मानशैथिल्यम्। कृष्णस्य च प्रणयजविनयमहिम्ना

पादान्तिकमुपेत्यापि तत्स्पर्शाक्षमत्वम्। सखाञ्च तत्पक्षपातित्वं स्वसखीमानहानिसाग्रहत्वं चेत्यादीनि वस्तून्येकानुमानैः साध्यानीति गौरवम्। व्यञ्जनावादिनस्त्वेकयैव व्यञ्जनयेति लाघवात्सैव श्रेयसीति।

अथाभिधामूला व्यञ्जना दर्श्यते–

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम्।।१४।।

आद्यशब्दाद्वियोगादयः तदुक्तम्–

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्य्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः।।
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः।।इति।।

संनिधिरैकार्थ्यम्। औचिती योग्यता। व्यक्तिः पुंनपुंसकादिः। अनवच्छेदे संशये क्रमेणोदाहरणानि–

सकौस्तुभो भाति विधुः शेते विधुरकौस्तुभः।

अत्र कौस्तुभसंयोगवियोगाभ्यां विष्णौ विधुशब्दस्याभिधा नियम्यते।

रामलक्ष्मणयोः कीर्तिः इति साहचर्येण रामशब्दस्य दाशरथौ। कर्णार्जुनकृतो रणः इति विरोधितयाऽर्जुनशब्दस्य गाण्डीविनि। स्थाणुः कृष्णागुणामोदी इति गुणामोदरूपार्थस्य वृक्षखण्डेऽसंभवात्तेन स्थाणुशब्दस्य शिवे।

देवो जानाति मे मनः इति प्रकरणादेव शब्दस्य युष्मदर्थे।

राधिकां बाधते नाथं कुपितो मकरध्वजः। इति लिङ्गेन मकरध्वज-शब्दस्य कामे। कृष्णोऽयं मुनिवर्योऽस्ति इति मुनिवर्यशब्दसांनिध्यात्कृष्ण-शब्दस्य श्रीव्यासे।

प्रमत्तो मधुना पिकः इति मदविधानसामर्थ्यान्मधुशब्दस्य वसन्ते। प्रमततामधुना रामा इति तद्विधानयोग्यत्वान्माध्वीके च। चन्द्रो व्योम्नि चकास्त्यसौ इति देशविशेषाच्चन्द्रशब्दस्य शशिनि। चित्रभानुर्विभात्येषः इति चित्रभानुशब्दस्य दिने रवौ निशि त्वग्नौ। मित्रो मित्रं च दीप्यते इति। नपुंसकरूपया व्यक्त्या मित्रशब्दस्य सूर्ये सुहृदि च। स्वरस्तु वेद एवार्थविशेषप्रतीतिकृत् न तु काव्ये। आदिपदादभिनयादि। यथा–

एतावत्कुचयुग्मेयमेतावन्नेत्रपङ्कजा ।
पङ्कजाक्षी भवत्वद्य तव वक्षस्यलंकृतिः।।

एवं संयोगाद्यैरतेकार्थशब्दस्य वाचकत्वे नियमितेऽपि वाच्यभिन्नार्थधीहेतुर्व्यापारः। साभिधामूला व्यञ्जनैव॥
उदाहरणम्–

अखिलरसामृतमूर्तिः प्रस्तृमरुचिरुद्धतारकापालिः।
कलितश्यामा ललितो राधा प्रेयान्विधुर्जयति॥

अत्र प्रकरणात्कृष्णो वाच्यश्चन्द्रस्तु व्यङ्ग्यस्तयोरुपमानोपमेयभावश्च। एवं व्यञ्जनां निरूप्य तदाश्रयमाह–

तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः।

तया व्यञ्जनया युक्तः शब्दो व्यञ्जक उच्यते।

यत्सोऽर्थान्तरयुक्तथा।
अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः॥१५॥

यस्मादर्थान्तराश्रयः सन् शब्दो व्यञ्जकस्तस्मादर्थोऽपि सहकारिता तत्र तथा। शब्दस्य तत्र प्रबला शक्तिरिति व्यञ्जनायास्तन्मूलतया भणितिः॥

॥इति भरतसूत्रवृत्तौ साहित्यकौमुद्यां शब्दनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः॥

तृतीयः परिच्छेदः

एवं शाब्दीं व्यञ्जनां निरूप्यार्थीं तां वक्तुमुपक्रमते—

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषामर्थव्यञ्जकतोच्यते।

तेषां वाचकादीनां वाच्यादयोऽर्थाः पूर्वमुक्तास्तद्व्यञ्जकता च। इदानीं सा कीदृशीत्युच्यते।

वक्तृबोद्धव्यकाकूनाम् वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः।।१।।
प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभा – जुषाम्।
योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा।।२।।

वक्त्रादिवैलक्षण्यात्प्रतिभाजुषां योऽर्थान्तरजनकोऽर्थत्रयस्य व्यापारः सार्थी व्यञ्जना। बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः। काकुर्ध्वनेर्विकारः। अन्यो वक्तृबोध्याभ्याम्। प्रस्तावः प्रकरणम्। देशो विजनादिः। कालो वसन्तादिः। प्रतिभा वासनाविशेषः। क्रमेणोदाहरणानि—

मुक्तावलीनिशिमया इत्यादि। अत्र हारानयनाय न गतास्यपि तु कृष्णाङ्गसङ्गायैवेति वक्तुर्बोध्यस्य च वैशिष्ट्याद्व्यज्यते।

हन्त कन्दलयन्मन्दं माकन्दं मलयानिलः।
आयातः सखि कालेऽस्मिन्नपि नैष्यति माधवः।।

अत्रेदानीमेष्यत्येवेति सख्युक्तिः काकुवैशिष्ट्यात्।

तदा मदीये पतितां कपोले दृष्टिं त्वमन्यत्र न नेतुमीशः।
सैवाधुनाऽहं भगवन्कपोलौ तावेव दृष्टिर्न तु कृष्ण सेयम्।।

अत्र कपोलप्रतिबिम्बितां वयस्यां पश्यतस्ते दृष्टिर्यादृक्, चलितायां तु तस्यां न तादृक्। अहो प्रच्छन्नकामुकस्त्वमिति वाक्यवैशिष्ट्यात्।

यमुनातीरवानीरनिकुञ्जस्तन्वि रञ्जनः।
मालतीनर्तनं कुर्वन् रसत्यत्र समीरणः।।

अत्र इह सुरतार्थं प्रविश इति वाच्यवैशिष्ट्यात्।

इध्धुन्दावणमज्जे णिसङ्कणीसुत्तमोरम अणि अरो।
अलिमेत्तमुत्तकुसुमो रमणिज्जो जामुणो कुञ्जो।।

अत्र मयूरादीनां निःसुप्तत्वादिना विजनोऽयं देशः सुरतार्ह इत्यन्यसंनिधिवैशिष्ट्यात्। मुक्तावली निशिमयां–इत्यादि। अत्र कृष्णाङ्गसङ्गार्थतया त्वं प्रेपिताऽसीति प्रकरणवैशिष्ट्यात्। मम समीचीना कापि सखीछद्मना त्वदन्तिकं प्रेषणीया, त्वया तु सा तोषणीया इति प्राक्प्रस्तावः।

जउणासीअरसिसिरा कमलवणी पवणधुत्र किसलअग्गा।
जहवल्लीधरपल्लीधण्ण पेक्खन्ति तं देसम्।।

अत्र कृष्णेन सह तत्र मां सङ्गमयेति सखीं प्रति निजेच्छाव्यक्ति–र्देशवैशिष्ट्यम्।

एण्हिं जलधरसमये रअणिज्जा रअहणवलहीओ।
णिव न्तवारिधारा गहीरतमुहरगब्मकुहराओ।।

अत्र कृष्णमानेष्यामीति सङ्केतमिङ्गितेन पृच्छतीं दूतीं प्रति नाधुना कुञ्जो रम्यः, किन्तु भवनमेवेति कालवैशिष्ट्यात्। आदिना चेष्टाप्रसिद्ध्योः। उदाहरणम्–एतावत्कुचयुगमेयमित्यादि। अत्र कुचादीनां कमलकोर–काद्याकारता हस्तादिचेष्टावैशिष्ट्यात्।

करकिसलयलीलाम्बुजनिमलनोन्मीलनातिकुतुकिन्या।
दक्षिणमक्षि मुरारेः पिधीयते मुच्यते च सिन्धुजया।।

अत्र हरेर्दक्षिणं नैव नेत्रं सूर्यात्मकमिति प्रसिद्धिवैशिष्ट्यात्।

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः।
अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता।।३।।

यस्माच्छब्दबोध्य एवार्थोऽर्थान्तरं व्यञ्जयत्यतः शब्दस्यापि तत्रोपकारिता, किं त्वर्थस्य तत्र प्राधान्यादार्थी व्यञ्जनेति भणितिः।।

।।इति भरतसूत्रवृत्तौ साहित्यकौमुद्यामर्थनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः।।

चतुर्थः परिच्छेदः

अथ दोषगुणालङ्कारान्परत्र वक्षयन्पूर्वं तदाश्रयभूतान्काव्य-भेदान्प्रपञ्चयति-

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम्।।१।।

उत्तमकाव्यरूपो ध्वनिर्द्विर्भेदः-लक्षणामूलोऽभिधामूलश्चेति। तयोराद्यं विभजतिअविवक्षितेति। लक्षणामूलत्वादविवक्षितं बाधितं वाच्यं यत्र तस्मिन्नविवक्षितवाच्याख्ये ध्वनौ वाच्यं द्वैधम्। उपादानलक्षणायां सत्यामनुपयोगादर्थान्तरे परिणतम्। लक्षणलक्षणायां त्वत्यन्तानुपपत्ते-रत्यन्ततिरस्कृतं च। क्रमेणोदाहरणे-

ब्रुवे त्वामहमत्रास्ति संहतिर्विदुषामतः।
कीर्तयन्हरिमात्मीयां धियं धृत्वा स्थितिं कुरु।।

अत्र वचनादेर्मुख्यार्थस्यानुपयोगादुपदेशादिरूपेऽर्थान्तरे परिणतिः। आदरग्राह्यत्वादिफलम्।

स्मेरां भङ्गीत्रयीपरिचितां साचिविस्तीर्णं दृष्टिं
वंशीन्यस्ताधरकिसलयामुज्ज्वलां चन्द्रकेण।
गोविन्दाख्यां हरितनुमितः केशितीर्थोपकण्ठे
मा प्रेक्षिष्ठास्तव यदि सखे बन्धुसङ्गेऽस्ति रङ्गः।।

अत्र बन्धुसङ्गे रङ्गश्चेन्मा प्रेक्षिष्ठा इति वाच्योऽर्थः तं विहाय तामेव प्रेक्षस्वेति वैपरीत्यभाक् प्रेक्षणात्यावश्यकत्वं फलम्।

द्वितीयं विभजति-

विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः।

अभिधामूलत्वाद्वाच्यं यत्र विवक्षितमबाधितमन्यपरं व्यङ्ग्योप-सर्जनीभूतं च स विवक्षितान्यपरवाच्यो नाम ध्वनिः। इह वाच्योऽर्थः स्वं रूपं प्रत्याययन्नेव व्यङ्ग्यस्य प्रकाशकः दीप इव घटस्य।

स च द्विभेद इत्याह—

कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः॥२॥

अलक्ष्येति। न खलुं विभावादयो रसः किं तु रसस्तैरभिव्यज्यत इत्यस्ति यद्यपि क्रमस्तथापि स न लक्ष्यते लाघवात्। युगपत्-पद्मपत्रशतवेधवत्।

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः।
भिन्नो रसाद्यलङ्कारादलंकार्यतया स्थितः॥३॥

आदि शब्दादुदयसंधिशबलत्वानि। स चालंकार्यतया स्थितो रसादिरलङ्काररूपात्त स्मादभिन्नोऽसंलक्ष्यक्रमः। अयमर्थः—अलङ्कार्योऽलंकारश्चेति रसादिर्द्वेधा। यत्र चित्तविश्रान्तिधामत्वादङ्गी तत्रालङ्कार्यः। स च रसनिरूपणेदर्शयिष्यते। यत्र वाक्यार्थो मुख्यो रसादिरङ्गत्वादमुख्यस्तत्र त्वलङ्कारो रसवदादिः। स च गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे दर्शयिष्यत इति। तत्र रसस्वरूपमाह—

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः॥४॥
विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावः स्मृतो रसः॥५॥

लोके रत्यादेः स्थायीनी यानि ललनोद्यानप्रभृतीनि कारणादीनि तानि यदि काव्यादौ निबध्यन्ते तदा तच्छब्दवाच्यतां हित्वा विभावनादिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादिशब्दवाच्यानि भवन्ति। स च स्थायी साधारण्येन प्रतीतेरभिव्यञ्जितः सभ्यानां वासनात्मना संस्थितस्तेनैव सर्व हृत्संवादी चर्वणैकप्राणैः विभावादिपरामर्शावधिजीवितो बहिरन्तश्च परिस्फुरन्सर्वाङ्गमिवालिङ्गन्नानन्दसिन्धुमिवावगाहयन् विगलितवेद्यान्तरोऽलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः स्मर्यते। एवमन्यत्राप्युक्तं मुनिना—

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः इति।

अस्यार्थः—विभावत्युत्पादयति रत्यादिमिति विभावो निमित्तकारणम्। स चालम्बनोद्दीपनभेदाद्द्वेधा।

यदुक्तमाग्नेये—

विभाव्यते हि रत्यादिर्यत्र येन विभाव्यते।
विभावो नाम स द्वेधालम्बनोद्दीपनात्मकः॥इति॥

आद्योऽपि द्वेधा—विषयाश्रयभेदात्। यमुद्दिश्य रत्यादि: प्रवर्तते सोऽस्य विषय:। आश्रयस्तु तदाधार:। यत्तु तमुद्दीपयति तद्वनाभ्रविद्यत्प्रभृत्युद्दीपनम्। अनुपश्चाद्भावो यस्य सोऽनुभाव: कार्यम्।

स च द्वेधा—स्तम्भादि: स्मितकटाक्षादिश्चेति।

तदुक्तम्—

तेस्तम्भस्वेदरोमाञ्चा: स्वरभङ्गोऽथ वेपथु:।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विका: स्मृता:॥
स्मितं गीतं कटाक्षश्च भुजदोपश्च हुकृति:।
तनु मोटनजृम्भादिश्चानुभाव: प्रकीर्त्यते।।इति॥

विशेषेणाभिमुख्येन स्थायिनं प्रति चरतीति व्यभिचारी। संचारयति भावस्य गतिमिति संचारी चैष रत्यादे: सहायभूतो निर्वेदादि:। एषां संयोगात्स्थायिनि समबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिर्ज्ञप्ति: पुष्टिश्च क्रमादिति।

स च रसो नानुकार्यादौ— लौकिकत्वात्पारिमित्यथा—द्भयादिसद्भावाश्च्च। न चानुकर्मादौ—जीविकार्थमनुकृत्यादो प्रवृत्ते:। किंतु सभ्येष्वेव सवासनेषु तत्तन्निबन्धनचातुरीभिस्तत्रालौकिकत्वप्राप्ते:।

किं च—अलौकिकी हि रसस्थिति:। यत्र विभावादयो परिज्ञातविशेषा: साधारण्येन स्फुरन्ति।

यदुक्तं मुनिना—

शक्तिरस्ति विभावादे: कापि साधारणी कृतौ।
प्रमाता तदभेदेन स्वं यथा प्रतिपद्यते।।इति॥

साधारण्यञ्च स्वपद संबंधानियमानिर्णय:। यस्मान्नृणा—मप्यविङ्गनादौ प्रवृत्ति: सभ्यानां त्रपातङ्काद्यनुदयश्च।

यदुक्तम्—

स रत्यादिर्विभावाद्यैरेकीभावमयोऽपि सन्।
ज्ञप्ततत्तद्विशेषश्च तत्तदुद्भेदतो भवेत्।।इति॥

ननु रत्यादीनां चित्तावस्थाविशेषत्वाद्विभावादिसंभिन्नानां तेषां कथमानन्दात्मकरसरूपतेति चेत् उच्यते। आत्मैवानन्दांशे विभावादिर्भग्नावरणस्तद्व्यञ्जितरत्याद्यवच्छिन्नस्तत्सन्निभश्च। रसस्तस्मान्न काप्यनुपपत्तिरिति लोके। यत्र तु भगवद्रतिरेव विभावादि—

संभिन्ना रसस्तत्र रतेर्ह्लादिनीसंविद्वृत्तिभूतत्वात्तदालम्बनादीनां च ज्ञानसुखात्मकत्वात्। हासादीनामपि रत्यनुगृहीतत्वात्तथाभूतरसरूपता सुसिद्धैव लौकिकत्वादि हेतुविरहादिहानुकार्यादिष्वपि रसः। अपि च विभावादेः किंचिन्मात्रस्य यत्र स्थितिस्तत्रान्यसमाक्षेपात्पूर्तिः। लक्ष्याण्यूह्यानि।

अथ तद्विशेषानाह–

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाःस्मृताः।।६।।

तत्र संभोगो विप्रलम्भश्चेति शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ। तत्रानुरक्तयोर्यूनोरन्योन्यालिङ्गनादिहेतुभूता रतिर्विभावादिसंयोगात्संभोगः। स च मिथो वीक्षाश्लेषाधरचुम्बाद्यनन्तभेदत्वादपरिच्छेद्य इत्येक एव गण्यते। यथा–

धृते पाणिद्वन्द्वे झटिति झणितं रत्नवलयै–
र्हते नीविग्रन्थो मुखरितममन्दं रसनया।
प्रियायाः स्वानन्दप्रतिहतधियः किं त्वपघनो
घनोत्तृष्णं कृष्णं प्रतिसमतनोत्तर्जनमिव।।

अत्र मिथो रतिः स्थायी। कृष्णः प्रिया च मिथस्तदालम्बनः। उद्दीपनं मिथो लावण्यादि विजनस्थानादि च। अनुभावो हस्तग्रहादिः। व्यभिचारी श्रमजाड्यादिः।

यथा वा–

दोर्भ्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजै–
राविद्धो दशनैः क्षताधरपुटः श्रोणीतटेनाहतः।
हस्तेनानमितः कचेऽधरसुधापानेन संमोहितः
कान्तः कामपि तृप्तिमापतदहो कामस्य वामा गतिः।।

यूनोरयुक्तयोर्युक्तयोर्वा रतिरभीष्टालिङ्गनाद्यलाभात्प्रकृष्टा विभावादियोगाद्विप्रलम्भः। स च पूर्वरागमानप्रवासप्रेमवैचित्र्यभेदाच्चतुर्विधः। सङ्गमात्पूर्वं दर्शनादिजा रतिः पूर्वरागः। यथा–

इन्दीवरोदरसहोदर–मेदुरश्री–
र्वासो द्रवत्कनकवृन्दनिभं दधानः।
आमुक्तमौक्तिकमनोहरहारवक्षाः
कोऽयं युवा जगदनङ्गमयं करोति।।

यथा वा-

कनकाद्रिनिकेतकेतकी कलिता कल्पकलेवरद्युति:।
हृदि सा मुदिरालिमेदुरे चपलां मां विमलं करिष्यति।।

एकत्र सतोरनुक्तयोरपि यूनोरभीष्टालिङ्गनादिविरोधी भावो विभावादियोगान्मान:।

स चेर्ष्याप्रणयहेतुको द्वेधा। तत्र प्रेयस्या विपक्षादेर्वैशिष्ट्ये पूर्व:।

यथा-

राधामोहनमन्दिरादुपगतश्चन्द्रावलीमूचिवा-
न्राधे, क्षेममिहेति तस्य वचनं श्रुत्वाह चन्द्रावली।
कंस क्षेममये विमुग्धहृदये कंस: क्व दृष्टस्त्वया
राधा क्वेति विलज्जितो नतमुख: स्मेरो हरि: पातु व:।।

परस्तु प्रेमस्वाभाव्यात्। यदुक्तम्-

नदीनां च बधूनां च भुजङ्गानां च सर्वदा।
प्रेम्णामपि गतिर्वक्रा कारणं तत्र नेष्यते।।इति।।

यथा-

अहमिह विचिनोमि त्वद्गिरैव प्रसूनं
कथय कथमकाण्डे चण्डि वाचंयमासि।
विदितमुपधिनालं राधिके, शाधिकेन
प्रियसखि, कुसुमेन श्रोत्रमुत्तंसयानि।।

सङ्गविच्युति: प्रवास:।

तज्जत्वाद्विप्रलम्भोऽपि तथोच्यते। स च किंचिद्दूरसुदूरगमनात् द्वेधा। तत्राद्यो यथा-

धन्या: स्म मूढमतयोऽपि हरिण्य एता
या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेषम्।
आकर्ण्य वेणुरणितं सहकृष्णसारा:
पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकै:।।

यथा वा-

मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण।
विधिकरीरिमा वीर मुह्यतीरधरशीधुनाप्याययस्व न:।।

द्वितीयस्तु भावी भवन्भूतश्चेति त्रिधा। क्रमेणोदाहरणानि–

एष क्षता व्रजनरपतेराज्ञया गोकुलेऽस्मि–
न्बाले प्रातर्नगरगतये घोषणामातनोति।
दुष्टं भूयः स्फुरति च बलादीक्षणं दक्षिणं मे
तेन स्वान्त्तं स्फुटति चटुलं हन्त भाव्यं न जाने।।

अहो विधातस्तव न क्वचिद्दया संयोज्यमैत्र्या प्रणयेन देहिनः।
तांश्चाकृतार्थान्वियुनङ्क्षयपार्थकं विचेष्टितं तेऽर्भकचेष्टितं यथा।।

ताः किं निशाः स्मरति यासु तदा प्रियाभि–
र्वृन्दावने कुमुदकुन्दशशाङ्करम्ये।
रेमे क्वणच्चरणनूपुररासगोष्ठ्या–
मस्माभिरीडित मनोज्ञकथः कदाचित्।।

प्रियसांनिध्येऽपि रागस्वाभाव्याद्विश्लेषधियार्तिः प्रेमवैचित्र्यम्। यथा–

कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे
स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरो गुप्तबोधः।
वयमिव सखि कच्चिद्गाढनिर्भिन्नचेता
नलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन।।

विप्रलम्भो यमानन्दात्मैव ह्लादिनीसंवित् वृत्तिभूतरतिमयत्वात्। तथापि दुःखादिशब्देनोल्लेखस्तस्य लवणार्द्रकभक्षणादिव दुःसहत्वात्, न तु प्रतिकूलवेद्यत्वादिति एष शृङ्गारो वारणादियोगे प्रकृष्यति। यदुक्तं मुनिना–

बहु वार्यते यतः खलु यत्र प्रच्छन्न–कामुकत्वं च।
या च मिथो दुर्लभता सा परमा मन्मथस्य रतिरिति।।७।।

रुद्रेण च–

वामता दुर्लभत्वं च स्त्रीणां या च निवारणा।
तदेव पञ्चबाणस्य मन्ये परमायुधम्।।इति।।

हास्य:

यास्याम्यस्य भीषणस्य सविधं जीर्णस्य शीर्णाकृते-
र्मातर्नेष्यति मां पिधाय कपटादाधारिकायामसौ।
इत्युक्त्वा चकिताक्षमद्भुतशिशाबुद्वीक्षमाणे हरौ
हास्यं तस्य निरुन्धतोऽप्यतितरां व्यक्तं तदासीन्मुने:।।

करुण:

तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्ट-
मालोक्य तत्प्रियसखा: पशुपा भृशार्ता:।
कृष्णोऽर्पितात्मसुहृदर्थ-कलत्रकामा
दु:खाभिशोकमयमूढधियो निपेतु:।।

रौद्र:

हरौ श्रुतिशिर:शिखामणिमरीचिनीराजित-
स्फुरच्चरणपङ्कजेप्यवमतिं व्यनक्त्यत्र य:।
अयं क्षिपति पाण्डवा शमनदण्डघोरं हठा-
न्निरस्य मुकुटोपरि स्फुटमुदीर्य सव्यं पदम्।।

वीर:

गुणं कर्णाकृष्टं करकिसलयं तूणशिखरे
धनुश्चक्रीभूतं निपतदिषुवृन्दं तत इत:।
रिपून्भूमौ सुप्तान्कलयति समं देवनिकरे
जरासंधस्याजौ जयति भुजवीर्यं मुरभिद:।।

युद्धदानदयाधर्मपूर्वकत्वाद्वीरश्चतुर्विध:। सर्वत्रोत्साह: स्थायी। लक्ष्याण्यूह्यानि।

भयानक:

दंष्ट्राकोटिकठोरकूट कटुना ब्रह्माण्डभाण्डस्थितं
सर्वं चर्वयसीव हन्त वदनेनोद्गीर्णपूर्णत्विषा।
जिह्वाग्रेण समग्रमुग्रमहसा लेलिह्यसे रोदसी
त्रस्तं मामिह पाहि पाहि भगवन्पार्थोऽप्यपार्थोऽभवम्।।

बीभत्सः

घ्राणोद्घूर्णकपूतिगन्धविकटे कीटाकुले देहली-
स्त्रस्तव्याधितयूथगूथघटना निर्धूतनेत्रायुषि।
तन्मये स्फुटमिन्द्रनीलमहसः कस्यापि लीलानिधे-
र्वृन्दारण्यविलासिनो द्युतिभरैरेषा पराभूयत॥

अथ व्यभिचारिणः-

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथाऽसूयमदश्रमाः ।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्तामोहः स्मृतिर्धृतिः॥८॥
व्रीडाचपलताहर्ष आवेगो जडता तथा।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च॥९॥
सुप्तं विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च॥१०॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः॥११॥

एष्वात्मन्ययोग्यतामननं निर्वेदः। चित्तसंभ्रम आवेगः। कालयापनाक्षमत्वमौत्सुक्यम्। दुःखोत्थधातुवैषम्यादुतचित्त-विलुप्तिरपस्मारः। सुप्तं स्वप्नः। आकारगुप्तिरवहित्थम्। चण्डत्वमुग्रता। अर्थनिर्धारो मतिः। हृद्भ्रान्तिरुन्मादः। स्पष्टमन्यत्। लक्ष्याण्यूह्यानि। इह निर्वेदस्याभद्रप्रायस्यापि प्रागुपादानात्तस्य शान्तस्थायित्वं विहितम्।

तमेवाह-

निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः॥

यथा-

वयो जीर्णं हा धिक् तदपि नहि जीर्णो मदभरः
श्लथं चर्माङ्गेभ्यस्तदपि नहि रागः श्लथ इव।
रदाः शीर्णाः शीर्णस्तदपि नहि मोहः कथमयं
जनः कंसारातेश्चरणकमलाय स्पृहयतु॥

अत्र निर्वेदस्थायी, संसारदुःखमालम्बनम्, पुण्यतीर्थाद्युद्दीपनम्, भोगानासक्तिरनुभावः, मत्यादिः संचारी।

ननु दास्यसख्यवात्सल्याख्यास्त्रयो रसा: परे सन्त्यनुभूयन्ते च तज्ज्ञैस्तत: कथमत्र नवैवेति चेत्, सत्यम्। तथापि नात्र ते निरूप्यन्ते। नवैव रसा:, परे तु भावा: इति स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना परिभाषात्।

अथ भावमाह-

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जित:।।१२।।

भाव: प्रोक्त:। अञ्जित: प्रधानीभूत:।

तत्र देवविषया यथा-

दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो नरके वा नरकान्तक प्रकामम्।
अवधीरितशारदारविन्दौ चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि।।

यथा वा-

बीजं मुक्तितरोरनर्थपटलीनिस्तारकं तारकं
धाम प्रेमरसस्य वाञ्छितधुरासंपारकं पारकम्।
एतद्यत्र निवासिनामुदयते चिच्छक्तिवृत्तिक्षयं
मथ्नातु व्यसनानि माथुरपुरी सा व: श्रियं च क्रियात्।।

ननु भगवत: परदेवतात्वात्तद्रति: सर्वत्र भाव: स्यात्। मैवम्। तस्मादेव तस्य भावकचित्तानुसारित्वात्। यदाह स्वयमेव-

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्। इति।

अतएव रसात्मकत्वं तस्य श्रूयते रसो वै स: इति। आदिशब्दान्मुनिगुरु-नृपपुत्रादिविषया।

यथा-

जयति पराशरसूनु: सत्यवती हृदयनन्दनो व्यास:।
यस्यास्य कमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति।।

श्रीव्यासो हि मुनिर्गुरुश्च वैशम्पायनस्य। एनमन्यदूह्यम्।

व्यभिचारी यथा-

स्विद्यन्मुखं चलद्वेणीस्तनमण्डलकुण्डलम्।
स्मरामि चरितं तस्या मन्मथस्यापि मोहनम्।।

अत्र स्मृतेरुद्रेक:।

तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिता। तयो रसभावयो:। अनौचित्यं च स्थायिविभावानुभावादिवैरूप्यमेव। तत्रानेकपुरुषनिष्ठा अनुभयनिष्ठा मुनिगुरुपत्नीगता चेद्रतिस्तदा स्थायिवैरूप्यम्।

उदाहरणम्–

गन्धर्वि कुर्वाणमवेक्ष्य लीलामग्रे धरण्यां सखि कामपालम्।
आकर्णयन्ती च मुकुन्दवेणुं भिन्नाद्यसाध्वि स्मरतो द्विधासि।।

अत्र बले कृष्णे चैकस्या रतिर्वर्णिता।

मन्दस्मितं प्रकृतिसिद्धमपि व्युदस्तं
सङ्गोपितश्च सहजोऽपि दृशोस्तरङ्गः।
धूमायिते द्विजबधूमदनार्तिवह्ना–
वह्नाय कापि गतिरङ्कुरिता तदासीत्।।

अत्र द्विजस्त्रीणामेव रतिर्न तु कृष्णस्य। वैदग्ध्योज्ज्वल्यतौल्याभावो विभाववैरूप्यम्। तच्च लतापशुविषमवयःकुलादिषु बोध्यम्। समयातिक्रमग्राम्यधार्ष्ट्याद्यनुभाववैरूप्यम्। भावाभासस्तु शत्रुकृता शत्रुस्तुतिर्वाराङ्गनादि लज्जामुक्ता स्त्री रतिश्चेति। लक्ष्याण्यूह्यानि।

भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलतापि च।

क्रमेणोदाहरणानि–

म्लानासि किं प्रेयसि मामकीनं हृत्पृच्छ पृच्छामि तदित्पुरोऽस्याः।
स्पृशन्निदं स्वस्थमिति स्म कृष्णो ब्रवीति सा नम्रमुखी बभूव।।

अत्र विषादशान्तिः।

आलीजनैर्मण्डनकेलिकाले विभूष्यमाणा वृषभानुपुत्री।
उरोगते नीलमणीन्द्रहारे स्विन्ना सकम्पा पुलकाकुलासीत्।।

अत्र हर्षोदयः।

सुचिरमनुचरीभिः पाठितां कृष्णगाथां
सदसि शुकबधूभिः शृण्वती गीयमानाम्।
प्रणयसदयमेकं तासु विन्यस्यतीयं
चकितचकितमन्यन्नेत्रमास्ये गुरूणाम्।।

अत्रौत्सुक्यत्रासयोः संधिः।

पतिररतिकुपितो मनः प्रमत्तं खलनिकरः किल दूषणाभिधायी।
मुरारिपुरपि वेशपेशलोऽसौ भण विमले कमुपायमाश्रयिष्ये।।

अत्र भयचपलताशङ्कौत्सुक्यानां मिथः संमर्दरूपं शाबल्यम्।

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन।।१३।।

ते भावशान्त्यादय:। अङ्गित्वं प्राधान्यम्। तच्च तेष्वापातादेव करग्रहप्रवृत्तराजभृत्यवत्। तदेवमलंकार्यस्य रसादेरसंलक्ष्यक्रमस्य व्यङ्ग्यस्य निरूपणेनालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिर्दर्शित:।

अथ लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमो ध्वनिर्विभज्य दर्श्यते–

अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु य:।
शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनि:।।१४।।

प्रतिध्वनितुल्यस्य संलक्ष्यपौर्वापर्यस्य व्यङ्ग्यस्य स्थितिर्यत्र स ध्वनिस्त्रिधा शब्दशक्त्युत्थो ऽर्थशक्त्युत्थो द्विशक्त्युत्थश्चेति। इति व्यङ्ग्यस्य शब्दादिशक्त्युत्थत्वेन त्रैविध्याद्व्यञ्जकस्यापि लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमाख्यस्य ध्वनेस्तेन त्रैविध्यं बोध्यम्।

तेष्वाद्यमाह–

अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते।
प्रधानत्वेन स ज्ञेय: शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा।।१५।।

वस्त्वेवेत्यनलङ्कारं वस्तुमात्रम्।

क्रमेणोदाहरणानि–

सोऽयं वसन्तसमय: समियाय यस्मि–
न्पूर्णं तमीश्वरमुपोढनवानुरागम्।
गूढग्रहा रुचिरया सह राधयासौ
रङ्गाय सङ्गमयिता निशि पौर्णमासी।।

अत्र प्राकरणिकश्रीकृष्णवर्णनेऽप्राकरणिकचन्द्रवर्णनमसंबद्धं माभूदिति तयोश्चन्द्रकृष्णयो: उपमानोपमेयभाव: कल्प्यते– तेनात्रोपमालङ्कारो व्यङ्ग्य:। अलङ्कार्यस्याप्यलङ्कारता ब्राह्मणश्रमण–न्यायात्। एवमन्ये च।

अध्वानं व्रज धूर्तमावृणु पुर: पश्याम्बरान्ते दृशं
निक्षिप्योरुपयोधरोन्नतिमिमां नष्टेन्दुलेखाश्रियम्।
नव्या कञ्चुलिकोज्ज्वला तनुरियं रागेण वल्गुश्रिया
यावन्नस्तिमिता सती कुटिल मे वैवर्ण्यमापद्यते।।

अत्र शब्दादेव स्वाभियोगरूपं वस्तु।

अथ द्वितीयमाह–

अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः संभवी स्वतः।
प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा।।१६।।
वस्तु वालंकृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत्।
वस्त्वलङ्कारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः।।१७।।

अर्थोऽपि अर्थशक्त्युद्भवे ध्वनौ व्यञ्जकः। स च स्वतः संभवी लोकेऽपि दृष्टः। तस्मिन्नदृष्टोऽपि कवेः प्रतिभामात्रेण सिद्धः। तेन कविना पूरितस्य वक्तुनायकादेर्वेति त्रिविधोऽसौ प्रत्येकं वस्तुत्वालंकृतित्वाभ्यां द्वैविध्यात् षड्भेदः सन्नेकैको वत्वलङ्कारौ व्यक्तीती तस्य द्वादशविधो व्यङ्ग्यः तेन हेतुना ऽयमर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिरपि द्वादशविधः।

क्रमेणोदाहरणानि–

हस्तुमुत्क्षिप्य यातोऽसि बलात्कृष्ण किमद्भुतम्।
हृदयाद्यदि निर्यासि पौरुषं गणयामि ते।।

अत्र वस्तुना भक्तानुरक्तो भगवानिति वस्तु।

मम क्षमस्वालि निजस्य दोषं कृपा प्रयोषं कुरुदेवि भद्रे।
वक्रालकाः कान्तमुखावरूढाः शोभां तवामी कलयन्तु काञ्चित्।।

अत्र वस्तुनोपमा।

ध्याता मूर्तिः क्षणमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयापि।
संसारे ऽस्मिन्दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्मी पोतमिवाम्भोधिमध्ये।।

अत्रोपमया निदिध्यासनादिरूपा भगवद्भक्तिः समूलोन्मूलनक्षणं कल्मषनाशं सद्यः करोतीति वस्तु।

रङ्गे बाहुविरुग्नाद्दन्तीन्द्रान्मदलेखा।
लग्नाभून्मुरशत्रौ कस्तूरी रसचर्चा।।

अत्र रूपकेणोत्प्रेक्षा। एषु चतुर्षु स्वतः संभवी व्यञ्जकाः।

स्पन्दते यदि पदादि तदासां स्यन्दते मधुरिमामृतधारा।
सङ्गतः पवनजाद्व्रततीनामङ्गतो मधुकणा इव भूमौ।।

अत्र यासां पदादिस्पन्दनमात्रादेवं माधुर्यरसवृष्टिरहो लोकोत्तरत्वं तासामिति वस्तुना रासलास्यविधौ वा कीदृशी तद्वृष्टिरिति वस्तु।

क्षपासु शशभृत्कान्त्या प्रकाशितमिदं जगत्।
धवलीकुरुते कीर्तिरनिशं तव माधव।।

अत्र वस्तुना चन्द्रकिरणापेक्षया कीर्तेरधिककाल-प्रकाशित्वाद्व्यतिरेक:।

गाढालिङ्गनदानाय हरौ समुपसर्पति।
निर्याति हृदयान्मानस्तन्व्या: पीडनभीरिव।।

अत्रोत्प्रेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि तस्मै तया दत्तमिति वस्तु।

नयनासितपङ्कजस्रजा प्रणयार्द्रहरिमर्चयन्ति या:।
अधरासवदानसोत्सवा: प्रणतस्ता व्रजवल्लवीर्भजे।।

अत्र रूपकेण वल्लवीनामर्चकान्तरेभ्यो वैलक्षण्याद् व्यतिरेक:। एषु चतुर्षु कविप्रौढोक्तिसिद्धो व्यञ्जक:।

परिपुट्टे परिपुट्टं झीणे झीणं समम्मि समम्।
माहव तीए अङ्गं तुज्झ णिहेण घडिअं व।।

अत्र सायुषा न जीवति, किं तु त्वत्स्नेहेनैवेति वस्तुना वस्तु।

हृदये न्यधायि मान: प्रियसहचरि सावधानयाऽपि।
दृष्टे सति मुरशत्रौ स निर्गत: क्वेति नाज्ञायि।।

अत्र वस्तुना विनापि प्रार्थनां प्रसन्नेति विभावना।

करजरदक्षतानिचयैर्मदीक्षणाभ्यां हरे वितीर्णोऽसि।
रक्ताम्बरप्रसाद: कोपेन पुनर्युतेनैते।।

अत्र किमति नेत्रे कुपिते तवेत्युत्तरालङ्कारेण कथं नखादिक्षतानि संवृणोषि यावत्तेषां प्रसादपात्रमहं जातेति वस्तु।

युवतीचयपरिपूर्णे तव हृदि मुरहर तयामान्त्या।
प्रतिदिनमनन्यमनसा तनोस्तनुत्वं तनोरपि क्रियते।।

अत्र काव्यलिङ्गेन तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदि सा न वर्तत इति विशेषोक्ति:।

एषु चतुर्षु कविकल्पितवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धो व्यञ्जक:, कविनिबद्धस्य वक्तु: कवितोऽप्यनुरागाद्याधिक्यात्तदुक्तिरधिकं चमत्करोतीति पृथक् प्रतिपादिता। एवं द्वादशभेदा:।

अथ तृतीयमाह- **शब्दार्थोभयभूरेक:**

यथा–

अशेषसंतापहरो जनुर्भृतां सदा बलाकामदमेदुरद्युतिः।
त्विषां चयैर्माधव जीवनप्रदो भवान्भुवं श्यामयते घनो नभः॥

अत्र बलाकादिशब्दाः स्वपरिवृत्तिं न सहन्ते, संतापादिशब्दास्त्वर्थपरिवृत्तिम्। अतः शब्दार्थशक्त्या माधवघनयोरुपमात्रव्यङ्ग्या।

भेदा अष्टादशास्य तत्।

अस्य ध्वनेः। तथाहि अविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ। विवक्षितान्यपरवाच्यस्य तु षोडश। तत्रासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिरेकः। संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिरेकः। संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्तु पञ्चदशविध इति।

ननु रसादीनां बहुभेदत्वात् कथमष्टादशेति, तत्राह–

रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते॥१८॥

असंलक्ष्यक्रमत्वं जातिमादाय रसादिरेक एव गण्यते। अन्यथा तद्गणनमशक्यम्, प्रत्येकं भेदबाहुल्यात्।

वाक्ये द्व्युत्थः

शब्दार्थशक्त्युत्थो वाक्य एव न पदे।

पदेऽप्यन्ये

द्व्युत्थं विनान्येऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्याद्याः सप्तदश ध्वनयः पदे वाक्ये च स्युः। व्यञ्जकत्वे पदस्य प्राधान्यात्तन्मूलको ध्वनिव्यपदेशः। यथोक्तम्।

एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी।
पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती।इति।

तत्र पदगतानां दिङ्मात्रेणोदाहरणम्–

पार्षदाः पार्षदा यस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीः कृपा कृपा।
अवतारोऽवतारश्च स देवः कैर्न सेव्यते॥

अत्र द्वितीयपार्षदादिपदानि नित्यसाहित्यनिरपायत्वनिर्हेतुकत्वजन्मराहित्यरूपेष्वर्थान्तरेषु संक्रान्तानि।

तवानुकम्पा तु तवैव शोभते ममापि दौर्जन्यमहो ममापि हि।
रतिर्न दीर्घा मम दीर्घमेव ते प्रेमप्रियाहं तव कृष्ण किं ब्रुवे॥

अत्रानुकम्पादिपदानि विरुद्धलक्षणयाननुकम्पाद्यर्थानीति पदगतोऽविवक्षितवाच्यो द्वेधा।

तत्कैशोरं तच्च वक्त्रारविन्दं तत्कारुण्यं ते च लीलाकटाक्षा:।
तत्सौन्दर्यं सा च सान्द्रस्मिता श्री: सत्यं सत्यं दुर्लभं दैवतेऽपि।।

अत्र तदादिपदानि कैशोरादीनामनुभवैकगोचरतां व्यञ्जयन्ति। तादृशानां च तेषामगोचरत्वाद् विप्रलम्भ: प्रकृष्यतीति रसध्वनिश्चतथा। भावादीनां तद्गतत्वेन काचिच्चमत्कृतिरिरिति नोदाह्रियते। एवमन्येऽपि लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमा ध्वनयोऽ नुसंधेया:। तदेवं पञ्चत्रिंशद्भेदा:।

प्रबन्धेऽप्यर्थशक्ति: भू:।

प्रबन्धो वाक्यसमूहस्तत्रार्थशक्त्युत्थो द्वादशविध:। अपिना पद–वाक्ययो:।

उदाहरणम्–

किमत्र विश्राम्यसि कृष्ण भोगनिवासभूमौ वटपादपान्ते।
प्रयाति तिग्मद्युतिरस्तशैलं भ्रातर्निशाप्यद्य घनान्धकारा।।
चकास्ति सौधोऽयमुदीक्ष्यमाणो नन्दस्य गोष्ठाधिपते: पुरस्तात्।
अभ्यागतान्पाद्यमुखोपचारैर्यस्मिन्सभार्योऽर्चयते स मोदात्।।

अत्र वल्लवीकृष्णयोर्निशाभिसारिणोर्नानाविद्याविनोदभूरियं न्यग्रोधमण्डलीति वस्तुना वस्तु व्यज्यते। एवमन्येऽ प्येकादशभेदा मृग्या:। तदेवं सप्तचत्वारिंशद् भेदा:।

अत: एकोनविंशतिसंख्याका: अलङ्कारा: दर्श्यन्ते

यदैकदेशरचना – वर्णेष्वपि रसादय:।।१९।।

प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गवचनविभक्तिविशेषविशेषणसर्वनामनिपाताव्ययी–भावकर्मभूताधारकालसम्बन्धादय: पदाशांस्तेष्वसंलक्ष्यक्रमा रसादयो व्यज्यन्ते। उदाहरणम्–

मा कुरु मानिनि मानं सुहृदां वचनं प्रवेशय श्रवणे।
गोकुलमहेन्द्रतनयो भवतु स नाथ: प्रसादमासाद्य।।

अत्र मा कुर्विति कृतैरैच्छिकत्वेन त्वन्मानस्तदधीन एव, तेन निर्हेतुकोऽयमिति कृञ्प्रकृतेर्व्यग्यम्। त्वमेव हठं विहाय चेत् सुहृद्वचनं स्वीकरोषि तदेव तत् सफलमिति णिच्प्रत्ययस्य, सादरतया हृदयान्तस्तद्विधारय तेनैव तव हितमिति प्रोपसर्गस्य, सर्वोक्त्यनादरे तव नाभीष्टसिद्धिरिति सुहृदामिति बहुवचनस्य च।

आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा
नासाग्रे नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः।
मौनं चेदमिदं च शून्यमखिलं यद्विश्वमाभाति ते
तद्ब्रूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किंवा वियोगिन्यसि।।

अत्र तवाहारविषयकरागाभाव एव न तु योगिनीवदनिष्ट-साधनताज्ञानाद्योगप्रतिकूलाहारान्निवृत्तिरिति तस्याः प्राणधारणार्थ-माहारोऽस्त्येव तव तु सोऽपि नेति च विषयसप्तम्याः, योगसाधने यदृच्छोपागते च विषये तस्याः प्रवृत्तिस्तव सर्वथैव विषयान्निवृत्तिरिति समस्तेति विशेषणस्य, ध्यानसमय एव तस्या नासाग्रनेत्रत्वं चित्तैकाग्र्यं च तव तु सर्वदैव तदुभयं तथेङ्गितादिनाप्यर्थबोधरहितं मौनं चेति तदेतद्यदिदमिति क्रमात् सर्वनाम्नः, त्वं वियोगिन्येव न तु योगिनीत्युत्तरपक्षदार्ढ्यसूचकस्य वेति निपातस्य च।

अनुपिकोक्तिगिरस्तव चेदनुस्मरशरं तु कटाक्षपरम्पराः।
परिपठन्ति तदाऽखिलसुभ्रुवामधिवसस्यमलाङ्गि शिखामणीन्।।

अत्र पिकोक्तीनां स्मरशराणां च गौण्यम् गिरां कटाक्षाणां च ततः प्राधान्यं तेनायत्नादेव जगद्वशीकारादित्यव्ययीभावस्य समस्तसुन्दरीवृन्दगर्वसर्वस्वहारो तव सौन्दर्यराशिरिति व्याप्तिसूचकस्य कर्मभूताधारस्य च।

अत्र स्वरूपमहिम्नैव व्यङ्ग्यावगतिः विग्रहादौ वाचकत्वतौल्येऽपि तदभावात्।

जयति जननिवासो देवकी जन्मवादो
यदुवर परिषत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्न धर्मम्।
स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन
व्रजपुरवनितानां वर्धयत्कामदेवम्।।

अत्र तत्तपरिकरवैशिष्ट्येन तास्ता लीलानित्याश्चकासतीत्यस्यन् वर्धयन् जयतीति वर्तमानकालस्य। यथा वा-

श्रीकृष्णपदाब्जं यः सेवितुमिच्छेत्।
तस्यान्तरविद्यां जानीह विनष्टाम्।।

अत्र पादसेवनेच्छायाः प्रागेव विद्याविनाशोऽभवदिति विनिष्टामिति भूतकालस्य च काले विहितस्य कालत्वमुपचारात्।

गोप्य: किमाचरदयं कुशलं स्म वेणु-
दर्मोदराधरसुधामपि गोपिकानाम्।
भुङ्क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं ह्रदिन्यो
हृष्यद्त्वचोऽश्रुमुमुचुस्तरवो यथार्या:।।

अत्र कृष्णाधरसुधा गोपीभिरेव पातुं युज्यते न तु धूर्तेन वेणुनेति गोपिकानामिति स्वस्वामिभावसम्बन्धस्य।

श्रीराधिकामाधवयोर्विचित्रै:
क्रीडानुषङ्गै: श्रमबिन्दुभाजो:।
तयोस्तदालीततिरङ्गकानि,
संवीजयन्ती व्यजनैर्विरेजे।।

अत्र श्रीराधिकाशब्दस्य पूर्वनिपातस्तस्याश्चातुर्यातिशयं क्रीडासु द्योतयति। अङ्गकानीत्यनुकम्पार्थक:। स्वरूपतद्धितस्तु दौर्बल्यं व्यञ्जयन् संभोगप्रकर्षम्। एवमन्येषामपि बोध्यम्। एषु पदांशेषु क्वचिद्वाच्येन रसादयो व्यज्यन्ते, क्वचित्तु व्यङ्ग्येनेति विभावनीयम्। रचनावर्णयोर्व्यञ्जकता गुणग्रन्थे वक्ष्यते। अपि शब्दात् प्रबन्धेषु नाटकादिषु।

यथा विदग्धमाधवादौ शृङ्गार:, भारते शान्त:, रामायणे करुण इति। एवं रसादिध्वनय: षड्विधा:। रसादिव्यङ्ग्यस्य वाक्यपदाभ्यां पदांशवर्णरचनाप्रबन्धैश्च प्रकाश्यत्वात्।

भेदास्तदेकपञ्चाशत्।

पूर्वगणिता पञ्चत्रिंशत्, अर्थशक्त्युत्था: प्रबन्धगता द्वादश, रसादिध्वनयस्तु पदांशादिगताश्चत्वार इत्येकपञ्चाशदुत्तमकाव्यभेदा:। एते शुद्धा:। अथ संकीर्णानाह-

तेषां चान्योन्य - योजनम्।
संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया।।२०।।

तेषामेकमञ्चाशत: प्रत्येकमेकपञ्चाशता गुणनं चेदेकोत्तर-षष्ठ्यधिकद्विसहस्री (२६०१) संख्याका: भेदा: स्यु:। संशयास्पदत्वमनुग्राह्यानुग्राहकत्वमेकव्यञ्जकानुप्रवेशश्चेति त्रिविध: संकर:। मिथो निरपेक्षरूपैकविधा संसृष्टिश्च। तेन तया च गुणनं चेत् वेदखाब्धिवियच्चन्द्रा: (१०४०४) शुद्धभेदै: सह शरेषुयुगखेन्दव: (१०४५५)।

तत्र त्रिरूपः संकरो यथा–

पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सैव सत्यं
सत्यं भवांश्च मधुसूदन एव मत्तः।
वामेन तामसुखयन्निशि दक्षिणेन
प्रातः प्रबोधयति मामपि लोचनेन।।

अत्र पद्मिन्यादिशब्दार्थयोः शब्दार्थशक्त्युत्थानुस्वनेः संकरत्रयम्। तथा हि मयि तवानुरागो महान् यन्मां दक्षिणेनोदाहरेण लोचनेन दर्शनेन प्रातः प्रबोधयसि। तस्यां न तथा। यद्वामेनानुदारेण दर्शनेन निशि तामसुखयः। अत्र हेत्वलङ्कारो व्यंग्यः। यदहं पद्मिनी, सा तु कुमुदिनी। पद्मिन्यपेक्षया कुमुदिनी निकृष्टेति अथवाहं नाम्नैव पद्मिनी न तु वस्तुतः, कथमन्यथा मयि ते विरागः। सा तु नाम्नैव कुमुदिनी न तु वस्तुतः इति सत्यम्, कथमन्यथा तस्यां तेऽनुराग इति संशयः।

अथ पद्मिन्यहं–कुमुदिनी सैवेतिरूपकेण तद्धेतूपन्यासद्वारा प्रातर्मां प्रबोधयसि निशि तामसुखय इति हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः। भवान् मधुसूदन एवेति भृङ्गस्य तवोभयत्र रागसाम्यान्न दोषः। किं तु ममैव सः। यदहं पद्मिनी प्रातरेव सहभृङ्गेण पद्मिन्याः संदर्शनमिति मधूसूदनपदद्योत्येन वस्तुना पुनरपि रूपकं ध्वनितमित्यनयोर्मिथोऽनुग्राह्यानुग्राहकता। एवं मधुसूदन एव भवान् मत्तः स्वतस्तृप्तस्तव कुत्रापि नापेक्षेति स्वभावोक्त्या तव दक्षिणं नेत्रं सूर्यात्मकं येन पद्मिनीं मां प्रबोधयसि। वामं तु चन्द्रात्मकं येन कुमुदिनीं तामसुखय इत्येकस्मिन्नेव व्यञ्जके मधुसूदनशब्दे व्यञ्जनानुप्रवेशश्चेति त्रिरूपः संकरः। अथ दक्षिणेन सरलेन लोचनेन मां प्रबोधयसि तेन ते मयि नानुरागः। वामेन कुटिलेन तामसुखयस्तेन तस्यामेव स इति वस्तुना स्वभावतो मधुसूदनो भृङ्गोऽज्ञस्तत्रापि मत्त इति स्वभावोक्तिस्तादृशस्य तव विवेकाभावाद् अविदग्धस्त्वमिति स्वभावाख्यानाक्षेपयोः संसृष्टिश्च। एवं पदवाक्य–व्यङ्ग्यैर्गर्वधैर्यदैन्यग्लानिनिर्वेदावहित्थादिभिर्भावैश्च सा।।

।। इति भरतसूत्रवृत्तौ साहित्यकौमुद्यां ध्वनिभेदनिर्णयो नाम
चतुर्थः परिच्छेदः।।

पञ्चमः परिच्छेदः

अथ गुणींभूतव्यङ्ग्यभेदानाह–

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम्।
संदिग्धतुल्यप्राधान्ये वाक्वाक्षिप्तमसुन्दरम्।।१।।
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः।।

तत्र गूढं यथा–

कृष्णस्य जगदीशस्य वन्द्यस्य विबुधोत्तमः।
शृण्वन्निन्दितमेतस्य जीवन्नैव भवाम्यहम्।।

अत्र जीवन्नित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य व्यङ्ग्यमगूढम्। गोप्यस्तपः किमचरन् इत्यादि। अत्र पिबन्तीत्य त्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य। एवमन्येषां च बोध्यम्।

अपरस्य रसादेरङ्गं रसादि अयमेव रसवत्प्रभृतिरलङ्कारः। तत्र रसादे रसाङ्गत्वे रसवत् भावाङ्गत्वे प्रेयः। आभासाङ्गत्व उर्जस्वि। प्रशमाङ्गत्वे तु समाहितम्। क्रमेणोदाहरणानि–

कोपे यथाऽतिललितं न तथा प्रसादे
वक्त्रं विधिस्तव तनोति सदैव कोपम्।
इत्याकलय्य दयितस्य वचोविभङ्गी
राधा जहास विहसत्सु सखीजनेषु।।

अत्र हास्यस्य विप्रलम्भशृङ्गारोऽङ्गम्।

धन्यं वृन्दारण्यं यस्मिन्चिरंवसति सदैव रमणीभिः।
प्रतिकुञ्जं प्रतिपुलिनं प्रतिगिरिकन्दमसौ कृष्णः।।

अत्र वनवर्णनभावस्य संभोगशृङ्गार इति रसवत्।

पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगायपदाब्जराग–
श्री कुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन।

तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन
लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम्॥

अत्र शृङ्गाररस्य पुलीन्दीभावः।

वृन्दावनमतिपुण्यं यस्मिन्कुसुमस्मितैः फलोरोजैः।
पल्लवकुलाधरैरपि सुखयति कृष्णं लतापालिः॥

अत्र वन- वर्णनभावस्य लताभाव इति प्रेयः॥

त्वत्सामन्तहृतान्दारान्पुनः प्राप्य त्वदाज्ञया।
मुदितैर्मथुरानाथ वन्द्यसे शात्रवैरपि॥

अत्र शत्रुकृत- शत्रुस्तुतिरूपो भावाभासो भगवद्विषयस्य भावस्येत्यूर्जस्वि।

देवेन्द्रजित्सुपृथुकात्पृथुकोपमाद्धी-
रस्मासु सत्सु न तवेति गिरा सुराणाम्।
कंसस्य यो हृदिभिदः स तु तेषु सर्वे-
ष्वाप्तेषु तत्पृथुकतां क्व गतो न जाने॥

अत्र मदप्रशमो वीरस्येति समाहितम्-

गच्छाम्यच्युतदर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते
किंत्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयन्त्यन्यथा।
इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसा-
माश्लिष्यन्पुलकोत्कराञ्चिततनुर्गोपीं हरिः पातु वः॥

अत्राच्युतेत्यादिपदव्यङ्ग्यमामन्त्रणेत्यादिवाच्यसिद्धावङ्गं तदुपपादकत्वात्।

असुरदमन नन्दकः स्वपाणौ
कुतुकवशाद्भवता निधीयते चेत्।
सुरपुरवनिताः स्ववेश्ममोदाद्
विदधति सद्रचनोज्ज्वलं समन्तात्॥

अत्र खड्गोद्यमनात् कृष्णेन रिपवो वीरा हनिष्यन्ते, ते च स्वर्गमस्मत्पतित्वेनायास्यन्तीत्यानन्दावेशात्स्वर्गाङ्गनाः स्वनिकेतं मण्डयन्तीति व्यङ्ग्यमस्फुटम् कष्टगम्यत्वात्।

हे भद्र भाद्रपदमासचतुर्थकेन्दो
तुभ्यं नमोऽस्तु न कदापि मयासि दृष्ट:।
श्यामेन तेन कतमेन नवेन यूना
साकं तथापि मम किं प्रथित: प्रवाद:।।

अत्र त्वद्दर्शनात्प्रवाद इत्यनैकन्तिकम् किन्तु तादृशाऽ दृष्टादेवेति, किंवा नायं प्रवाद: सत्यैवेयं जनश्रुति: यद्विनापि त्वद्दर्शनाज्जनैरुद्‌धोष्यते इति संदिग्धप्राधान्यम्।

स्मरसमरसमाप्तो वक्रतां भ्रूरहार्षी-
दजनिषत मृगोक्ष्या वीतलक्ष्या: कटाक्षा:।
धनुरिव विषमेषोर्ज्याविमुक्तं तदासी-
द्विविशुरिव निषङ्गे मुक्तशेषा: पृषत्का:।।

अत्रोत्प्रेक्षयोपमा ध्वनिता। तयो: स्वप्राधान्येन स्थितत्वात्तु-त्यप्राधान्यम्।

कुलीना: किल कुर्वन्तु दुर्यशो मम कर्मठा:।
रामं दूर्वादलश्यामं कामं नैव भजाम्यहम्।।

अत्र न भजामीति निषेधो वाच्यस्तेन सहैव भजामीति व्यङ्ग्यं प्रतिभाति। नञउत्यात्र काकु:।

कर्णकल्पित-रसालमञ्जरी इत्यत्र व्यङ्ग्यमसुन्दरं द्रष्टव्यम्।

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत्।।२।।

एषां समनन्तरोक्तानां भेदा यथासंभवं ध्वनिभेदवदर्थान्तर-संक्रमितवाच्यत्वादिना बोध्या:। यथा योगमिति यत्र वस्तुमात्रेण अलङ्कारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् किन्तु ध्वनित्वमेवेति भाव:। अथ ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यमिश्रणमाह-

सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च योग: संसृष्टिसङ्करै:।

अलङ्कारात्मकैरलङ्कारसहितश्चतैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यै: सह ध्वनेर्योग:। स च संसृष्ट्या सङ्करेण च त्रिरूपेण बोध्य:।

अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्यातिभूयसी।।३।।

एवमनेन प्रकारेणावान्तरभेदप्रभेदगणने भूयसी भेदसंख्या। तथाहि– एकस्यैव शृङ्गारस्यैकोऽपि संभोगरूपो भेदो मिथोवीक्षणा– श्लेषादिभेदात्प्रत्येकं च विभावादिवैचित्र्यात्संख्यातुमशक्यः, का गणना पुनः सर्वेषामिति।

संक्षेपात्त्वस्य ध्वनेस्त्रयो भेदाः व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपत्वात्। तथाहि– किंचिद्व्यङ्ग्यं वाच्यतासहम्, किंचित्त्वन्यथा। तत्राविचित्रं विचित्रं चेति। द्विविधमाद्यं क्रमाद्वस्त्वलङ्कृतिरूपम्। द्वितीयं तु रसादि। तच्च स्वप्नेऽपि वाच्यतां न सहते। विभावाद्युक्तिद्वारैव प्रतिपत्तेः।।

।। इति भरतसूत्रवृत्तौ साहित्यकौमुद्यां गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदनिर्णयो नाम पञ्चमः परिच्छेदः।।

षष्ठः परिच्छेदः

अथ शब्दार्थचित्रयोरेकत्रैव गुणप्रधानभावेन स्थितिरिति। शब्दार्थालङ्कारौ द्वावपि स्वाभीष्टाविति च बोधयितुमारम्भः।

शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम्।
गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः॥१॥

यत्र शब्दस्य चित्रत्वं प्रधानं तत्रार्थस्य गौणं तत्, यत्रत्वर्थस्य प्रधानं तत्र शब्दस्य गौणमित्यर्थः। क्रमेणोदाहरणम्–

कर्णिकारकृतकर्णिकाद्युति–
वर्णिकापदनियुक्तगैरिका।
मेचका मनसि मे चकास्तु
ते मेचकाभरणभारिणी तनुः॥

आम्नाय प्रथितान्वया स्मृतिमती वाढं षडङ्गोज्ज्वला
न्यायेनानुगता पुराणसुहृदामीमांसया मण्डिता।
त्वां लब्ध्वावसराचिराद्गुरुकुले प्रेक्ष्यस्व संगार्थिनं
विद्यानामवधूश्चतुर्दशगुणा गोविन्द शुश्रूषते॥

पूर्वत्र शब्दकृतं चारुत्वं प्राधान्यादनुभूयते, परत्र त्वर्थकृतं तत्। इह रसादिरूपस्य व्यङ्ग्यस्य स्फुटमप्रत्ययादव्यङ्ग्यमेतत्काव्यद्वयमुक्तम्। वस्तुतस्तु विभावादिरूपतया सर्वत्र रसपर्यवसायितास्ति। किं च शब्दार्थयोर्व्यङ्ग्यस्य च प्राधान्येन चारुतायां परमोत्तममिदं काव्यमिति स्वारस्यम्।

यथा–

पदद्युतिविनिर्धूतस्मरपरार्धरुपोद्धति–
र्दृगञ्चलकलानटीपटीमभिर्मनोमोहिनी।
स्फुरन्नवघनाकृतिः परमदिव्यलीलानिधिः
क्रियात्तव जगत्त्रयीयुवतिभाग्यसिद्धिर्मुदम्॥

अत्र त्रिधापि चारुता प्राधान्येनानुभूयते। यथा वा.....

तिर्यक्क्षिप्तचलद्दृगञ्चलरुचिर्लास्योल्लसद्भ्रूलता
कुन्दामस्मितचन्द्रिकोज्ज्वलमुखीगण्डोच्छलत्कुण्डला।
कन्दर्पागम सिद्धमन्त्रगहनामर्घं दुहाना गिरं
हारिण्यद्यहरेर्जहार हृदयं राधा विनासोर्मिभिः॥

एवमन्यच्च बोध्यम्।

॥इति भरतसूत्रवृत्तौ साहित्यकौमुद्यां चित्रभेदनिर्णयो नाम षष्ठः परिच्छेदः॥



सप्तमः परिच्छेदः

अथ दोषाणां सामान्यलक्षणमाह–

मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः।
उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः।।१।।

हतिरपकर्षः। स्थगनमिति यावत्। रसस्तदास्वादः। रसाश्रयत्वाद्वाच्योऽपि मुख्यः। उभयो रसवाच्ययोः। आद्यपदाद्वर्णरचने। स दोषः पदतदंशवाक्यार्थरिसेषु संभवात्पञ्चविधो बोध्यः।

विशेषलक्षणमाह–

दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम्।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम्।।२।।
संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्क्लिष्टम्।
अविमृष्टविधेयांश – विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव।।३।।

षोडशविधं पदं दुष्टमिति सम्बन्धः। तत्र क्लिष्टादि त्रिकं समासगतमेव भवेत् अन्यथा क्लिष्टत्वाद्यसंभवात्। अन्यत्त्वसमस्तं च क्रमेणोदाहरणम्–

परुषाक्षरं पदं श्रुतिकटु। यथा–

कार्तार्थ्यं कुरु मे सुभ्रूः। अत्र कार्तार्थ्यमिति। व्याकरणसूत्रहीनं च्युतसंस्कृति। अयं बाधति मां स्मरः, अत्र बाधतीति। तथा पठितमपि कविभिरनादृतमप्रयुक्तम्–पद्मो राजति कासारे।

अत्र पद्मशब्दः पुलिङ्गो नाद्रियते। निकुञ्जं हन्ति माधवः। अत्र हन्तीति गतौ पठितमपि तत्र न समर्थम्। उभयार्थमप्यप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तं निहतार्थम्।

यमुनाशम्बरं जम्बूश्यामलं तव पादयोः।
लाक्षाशोणितयोर्लग्नं देवि नीलारुणायते।।

अत्र शम्बरशब्दो दैत्यविशेषे, शोणितशब्दस्तु रुधिरे प्रसिद्धत्वादम्बुनि शोणितवर्णे च निहतार्थः।

बिभर्षि नीलं वसनं यदेतद्धलं च पाणौ न कथं करोषि।
जानातु लोकस्तव कृष्णवेशाद्वर्षीयसि भ्रातरि भक्तिमत्त्वम्॥

अत्र हलपदं कृषिकारित्वव्यञ्जनादनुचितार्थम्। यथा वा–

प्रयान्त्यमरतां शूराः पशुभूता रणाध्वरे॥

अत्र पशुपदं मृतार्थकमपि कातर्यव्यञ्जनात्तथा।

मानं मुञ्च हि वामाङ्गि प्रसादं कुरु देवि च।

अत्र हि च शब्दौ वृत्तपूर्तिमात्रकारित्वान्निरर्थकौ।

यत्सङ्गात्तामसी रात्रिर्वासरः सा भियैव चेत्।
विधत्ते नाद्य मां स्पर्शैस्तदलं जीवितेन मे॥

अत्र वासरपदं प्रकाशमयेऽर्थे वाचकम्, पोषणरूपेऽर्थे विधत्ते पदं च। अश्लीलमश्रीमत्। तच्च व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलबोधित्वात्त्रिधा। क्रमेणोदाहरणम्–

भगं तव बृहद्धावि मुकुन्दभजनेन विट्।
सूनोस्ते नैव नष्टस्य पुनर्दृष्टिं गमिष्यसि॥

अत्र भगशब्दः संपत्त्यर्थको ऽप्यधमाङ्गप्रतीत्या व्रीडाबोधी। भगिनी शिवलिङ्गमात्मयोनिरित्यादौ भगादिशब्दो न तथा। एवमेव शब्दमर्यादाप्राप्तेः। विट्शब्दो वैश्यार्थकोऽपि पुरीषप्रत्ययाज्जुगुप्साबोधी। एवं मुखवायुशब्दश्च। अदर्शनार्थकोऽपि नष्टशब्दो मरणप्रत्ययादमङ्गलबोधी। एवं–

नाथे पथिकतां याते शोकः कोऽपि नतभ्रुवः इत्यत्र शोकशब्दश्च॥

नवाहरति सा चित्रं मुकुन्द तव सुन्दरी।

अत्र नवेत्येकं पदं द्विपदं वेति संदेहः। एकशास्त्रप्रसिद्धमप्रतीतम्।

आशयो दलितो यस्य योगेन स हरिं व्रजेत्॥

अत्राशयशब्दो वासनार्थकतया योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धः। ग्राम्यमविदग्धप्रयुक्तम् कृष्णस्तव कटिं वीक्ष्य चित्रे चित्रार्पितोऽ भवत्। अत्र कटिशब्दः। रूढिप्रयोजनान्यतरशून्यं लाक्षणिकं नेयार्थम्। तवाब्जेदृक् पदाघातं दत्ते तन्मलिनं ततः। अत्र पदाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम्। न चात्र लक्षणा संभवति।

लक्षणा सा न कर्त्तव्या कष्टेनार्थागमो यतः।
न यत्र शक्यसम्बन्धो न रूढिर्न प्रयोजनम्॥

इत्युक्ते:। व्यवहितार्थप्रतीतिकं क्लिष्टम्। श्रीवासजन्मभूदभाञ्जघान दनुजान्विभु:। अत्र श्रीवास: पद्मं तज्जन्मभूर्जलं तद्दो मेघस्तदाभानिति क्लिष्टम्। अविमृष्ट: प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयोऽशो यत्र तत्। तत्र विधेयांशस्य प्राधान्येनानिर्देश: समासे न गुणीभावाद्विधेयोत्तरमुद्देश्योक्तेश्च। यथा-

तव तन्वि कटाक्षोऽयं षष्ठबाणो मनोभुव:।
प्रविश्य हृदये कृष्णं वृथा दर्पं चकार यत्॥

अत्र षष्ठत्वं बाणस्य विधेयम्, दर्पस्य वृथात्वं च, तदुभयं तथा न प्रतीयते। समासेन गुणीभावात्किंत्वनुवाद्यवत्प्रतिभासते। यथा वा-

अकृतासन्नति: क्वापि कथं त्वयि हरे: कृपा। अत्र निषेधो विधेयतया न प्रतीयते। तस्य समासेन गौण्यात्।

उदयति शशी श्रीराधाया न तन्मुखमण्डलं
स्खलति तिमिरं सारङ्गाक्ष्या न नीलनिचोलक:।
हसति हरितां चक्रं तस्या न नाम सखीगणो
भ्रमति भवने ज्योत्स्नैवास्या न चाङ्गरुचिच्छटा॥

अत्र निषेधो विधेयतया प्रतीयते समासाभावात्। तेन च षष्ठो बाण इति, भर्तुर्दर्पं व्यर्थमिति, न कृतासन्नतिरिति च वाच्यम्। यत्र विशेषविधानं तत्र निषेधस्य गुणीभावेऽपि न दोष:। यथा-

अपूत: पूततां याति यस्मिन्मनसि संस्थिते।
वपुस्तत्पातु कंसारेरमार्जितसुचिक्वणम्॥

अत्रापूतत्वादिकमनूद्य पूतत्वादिकं विधीयते। द्वितीयं त्वग्रे वक्ष्यते। अकार्यमित्रमीशानं स्मरन् कृष्णं भजामृतम्। अत्र कार्यं विनैव मित्रमिति विवक्षितम्। अकार्येषु कुकर्मसु मित्रमिति विरुद्धां धियं जनयति। एवं भवानीपति: प्रियतम: इत्यादिकमपि पत्यन्तरधीजननाद्दुष्टमेव। अथ समासगतं श्रुतिकटु यथा-

प्रचक्रमे विक्रमविक्रयंभ्रुवा
सुवक्रयासौ रतिचक्रमक्रमात्।
सुनिष्ठुरष्ठ्यूनकटाक्षसौष्ठवा
गोष्ठाधिराजस्य सुते विसंष्ठुले॥

एवमन्यच्च परीक्ष्यम्।

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम्।
वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन।।४।।

क्रमेणोदाहरणानि–

चर्कर्ति मम कार्तार्थ्यं वक्रमार्दवदार्ढ्यतः।

अत्र वाक्यं श्रुति कटु।

लेखैरर्च्यो विधुः शान्तं रातु श्यतु च पातकम्।

अत्र लेखैर्देवैः, विधुः कृष्णः, शान्तं सुखम्, रातु ददातु, श्यतु कृशं करोतु। एते लेखादिशब्दाः सुरादिवाचिनोऽपि श्लेषादेरन्यत्रा-प्रयोगादप्रयुक्ताः।

क्षमाक्षमाधरानन्त – मकरध्वजलंघिनः।
प्लवन्ते शैव्यसुग्रीव–मेघपुष्प–बलाहकाः।।

अत्र क्षमा क्षान्तिः, क्षमाधरः क्षमी, अनन्तः शेषः, मकरध्वजः समरः, शैव्यः शिविपुत्रः, सुग्रीवः कपिराजः, मेघपुष्पं जलम्, बलाहको मेघः। एतैः प्रसिद्धैः पृथ्वीगिरिः वियदर्णवाश्चत्वारो भगवदश्वाश्चाप्रसिद्धा निहन्यन्ते।

देव त्वमसि कुविन्दः वयसि च गुणान् प्रतिक्षणं चित्रान्।
कीर्तिस्तव प्रियासौ प्रतिवेश्म कथं दिगम्बरा भ्रमति।।

अत्र कुविन्दादिशब्दा भूपादिवाचिनोऽपि तन्तुवायाद्यर्थ-प्रतीतेरनुचितार्थाः।

विष्णुस्यन्दनपर्णानां पृषदश्वेन धाविताः।
निपेतुः काश्यपीकान्ता कोण्डिन्याः करपीडने।।

अत्र विष्णु–स्यन्दनादिशब्दा विष्णुरथादिशब्दवद्गरुडाद्यर्थात्र बोधयन्तीत्यवाचकास्ते। पर्णाः पक्षाः, पृषदश्वः पवनः, धाविताः कम्पिताः, काश्यपीकान्ताः भूपतयः कोडिनी रुक्मिणी, करपीडनं विवाहः।

अमेहनादपानाच्च खिद्यतेऽसौ तपोधनः।

अत्रामेहनादिशब्दाः स्नेहनाद्यभाववाचिनोऽपि व्यवायादि-प्रत्ययाद्व्रीडाबोधिनः।

कृतप्रवृत्तिरन्यार्थे कविर्वान्तं समश्नुते।

अत्र प्रवृत्तिवान्तशब्दौ विड्डुत्सर्गादिप्रतीतेर्जुगुप्साबोधिनौ। न चैव माधुर्यमुद्वमति मूर्तिरियं मुरारेरित्यादौ दोष:। गौणवृत्तिताया तदनङ्गीकारात्। शुभक्षयं पितृवनं जीवितेशाय सा ययौ। अत्र मङ्गलालय पितुरुद्यानं कान्तं द्रष्टुमागतेति विवक्षितम्। मङ्गलनाशश्मशान-यमप्रतीतेरमङ्गलबोधिता। एष को भूतिभिर्भति दोषाकरनिभो नृप: अत्र किं भूतिदोषाकरशब्दो संपच्चन्द्रवाचिनौ, किंवा भस्मापराध-खनिर्बोधिनाविति प्रकरणाभावात्सन्देह:।

परमन्नमयादिभ्यश्चतुर्थोऽयमधीयते ।
तमानन्दमयं कृष्णं भजन्नमृतमाप्नुयात्।।

अत्रान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयशब्दा: शरीरादिजीवान्ताना चतुर्णां वाचका:। आनन्दमयशब्दस्तु परस्य ब्रह्मण:। एते च वेदान्तशास्त्रमात्रप्रयोगादप्रतीता:। हित्वागल्लोक्ति मीशाय भल्लं खानादिकं कुरु। अत्र गल्लादिशब्दा: ग्राम्या:।

वास: प्रवालचरणैरुन्निद्रा सखि वर्तते।
धनप्रसव-जातानामटवीति विभावय।।

अत्राम्बरमणे: सूर्यस्य किरणै: प्रफुल्लं जलजानां विपिनं शोभते इति नेयार्थं वाक्यम्।

आकल्पस्य न कस्यैतां विलोक्य मुरवैरिण:।
रज्यत्यपूर्वघटनां मानसं किल माधुरीम्।।

अत्राकल्पस्य माधुरीं विलोक्य कस्य मानसं न रज्यतीति संबंध: क्लिष्ट:।

कृष्ण त्वं राजपुत्रोऽसि सांप्रतं तव रक्षणम्।
न पुन: कुलरामाणां वस्त्रभूषादिमोषणम्।।

अत्र राज्ञ: कुलस्य चेति सम्बन्धो विधेय उत्कर्षधीहेतुत्वात्। समासेन तु तस्यावश्यं न्यग्भाव:।

सौभागयमेतदेवास्य यत्कृता प्रणति: सताम्।

अत्र सौभाग्यं विधेयम्। तच्च पूर्वनिर्देशेनानुवाद्यमिव जातमिति विधेयांशाऽ विमर्श:। यदुक्तम्-

अनुवादमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्।। इति।।

अनुवाद्यविधेयौ हि सिद्धसाध्यभूतौ पूर्वपश्चाद्भावेन निर्दिश्येते।

यथा–

ब्राह्मणः पण्डितः स्नाति सौजन्यादिगुणार्णवः।

अत्र ब्राह्मणत्वं प्रसिद्धम्, पाण्डित्याद्यप्रसिद्धम्। यथा वा–

तवानन्दकरो योऽसौ कृष्णः सखि समागतः।

अत्र सखि स दृश्यतामिति वाच्यम्। यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इति न्यायात्। प्रकान्तयच्छब्दनैराकाङ्क्ष्याय तच्छब्दस्यावश्योपादेयत्वाच्च। नन्वदःशब्देनैव नैराकाङ्क्ष्यम्। इदमेतददःशब्दानां तच्छब्दसमानार्थकत्वात्। मैवम्। यच्छब्दसन्निहितानां तेषामनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत्त्वात्। व्यवहितैस्तु तैर्नैराकाङ्क्ष्यम् स्यादेव। यथा–

तवानन्दकरः कृष्णो यो ऽधुनासौ समागतः।।

यत्र तु यत्तदोरेकतरस्यार्थत्वं संभवेत्तत्रैकतरोपादनेऽपि नैराकाङ्क्ष्यं स्यात्। तथाहि उत्तरवाक्यस्थो यच्छब्दः सामर्थ्यात्पूर्ववाक्यैतच्छब्दं नाकाङ्क्षति। यथा–जयति श्रीपतिर्यस्य किङ्कराः द्रुहिणादयः। पूर्ववाक्यस्थस्तु परत्र तमाकाङ्क्षत्यसामर्थ्यात्। यथा–

वाञ्छितं निजभक्तेभ्यो यो दत्ते सेव्यतां हरिः।।

अत्र स सेव्यतामित्युक्तौ नैराकाङ्क्ष्यम्।

प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दं नाकाङ्क्षति। क्रमेणोदाहरणानि–

स कृष्णो मथुरां गत्वा हत्वा कंसमसत्तमम्।
यदूनां निजनाथानां परमर्धिमवर्धयत्।।
दुःखं हरति भक्तानां करोति परमां मुदम्।
हेतुं नापेक्षते कंचित्स विष्णुः प्रणतिप्रियः।।
कदा तमहमीक्षिष्ये सदानन्दमयं गुरुम्।

द्वयोरुपादाने नैराकाङ्क्ष्यं प्रसिद्धम्। क्वचिदनुपादानेऽप्यार्थत्वम्।

यथा–

न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि मा शुचः।
नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्त्यद्भुतपौरुषः।।

अत्र योऽस्ति स भारस्य शमयितेति गम्यते। पूर्ववाक्यस्थ–यच्छब्दवीप्सायाः परवाक्यस्थतच्छब्दवीप्सापेक्षैवेति न नियमः। परस्थैतच्छब्देन वीप्साप्रतिपाद्यस्य समर्थनात्।

पापिष्ठेन मया यद्यत्पापमाचरितं शुभे।
तद्विनाशय देवि त्वं गङ्गे भुवनपावनि।।

अत्र यद्यदिति येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विवक्षितं तथाभूतमेव तदित्यनेन परामृष्टं परस्थितिसामर्थ्यात्।

यच्छब्दसंनिधाविदमादीनां लिङ्गविभक्तिभेदेऽपि नैराकाङ्क्ष्यमेव।

चकास्ति स्वर्णगौराङ्गी येदं भुवनभूषणम्।
चन्द्रश्चकास्ति यस्तेन तापिता: पथिकाङ्गना:।।
तव गोविन्दभक्तस्य मातारिश्वाऽललाग यत्।
पावनो मयि तेनाहं कृतार्थ: करुणाम्बुधे।।

अत्र वाक्यं श्वा तव मातरि ललाग इति विरुद्धधीकृत्।

अथ पदांशेऽपि यथासंभवं क्रमेणोदाहरणानि–

भक्तत्वात्समशीलत्वात्साधुत्वाच्च प्रियोऽसि मे।
स्वसिद्ध्यै मोक्षलब्ध्यै च तवाहं संस्थितो वृणु।।

अत्र त्वादिति द्ध्यै ब्ध्यै इति च पदांशा: श्रुतिकटव:।

धातुमत्तां गिरेर्वीक्ष्य चक्षुषामुत्सवं कुरु।

अत्र मत्तेति क्षीबार्थेन निहतार्थ:। चक्षुषामिति बहुत्वं निरर्थकम्।

विजेयस्तत्र कृष्णेन मागधो मागधो ऽभवत्।

अत्र विजेय इत्यत्र कृत्यप्रत्यय: क्तप्रत्यायार्थेऽ वाचक:।

यस्याति पेलवैर्वाक्यैर्मनोऽस्माकं विपूयते।
कृष्णार्थी स कथं दुष्टैरभिप्रेतो भविष्यति।।

अत्र पेलपूयप्रेतशब्दा: क्रमाद्व्रीडादिबोधका:।

अयं भक्तचरो वाक्यबाणैरपि सुदुर्जय:।
तदेनमुदयं वाञ्छन्भज राजन्प्रतिक्षणम्।।

अत्र किं पूर्वं भक्त:, उत भक्तेषु चरतीति संदेह:।

वाक्यशब्देन गी: शब्दो लक्ष्यते। तेन नेयार्थ: पदांश:। गीर्वाणशब्देन पूर्वमुत्तरं च पदं परिवृत्तिं न सहते। पयोध्यादावुत्तरपदमेव, बडवाग्न्यादौ तु पूर्वपदमेवेति बोध्यम्।

अप्रयुक्त–नेयार्थयोरसमर्थान्तःपातेऽपि विभागप्रदर्शनं स्पष्टार्थम्। शब्दानां सर्वथाऽ प्रयोगे समर्थत्वम्। विरलप्रयोगे निहतार्थत्वमनेकार्थ–विषयम्। अप्रतीतत्वं त्वेकार्थस्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहः। अथ वाक्यमात्रगतान्दोषानाह–

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम्।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम्।।५।।
अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम्।
अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम्।।६।।
भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा।

एकविंशतिविधं वाक्यं दुष्टमिति सम्बन्धः। तत्र वर्णानां रसाननुगुण्यं वैपरीत्यं प्रतिकूलत्वम्। यथा–

प्रचक्रमे विक्रमविक्रयं भुवा इत्यादि।

अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलाः वर्णाः। एवं वीरादौ माधुर्यादि–व्यञ्जकास्तथा। उपहत उत्त्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तदितिद्वयम्। यथा–

श्यामोऽ भिरामो रमणो दधानोऽ वनतिं हरिः।
उत्क उन्मद उत्तप्तस्तदेतं सुखयालिहे।।७।।

सन्धेर्वैरूप्यं त्रिधा–
विश्लेषो ऽश्लीलत्वं कष्टत्वं चेति। क्रमेणोदाहरणानि–

दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गि ते।
बलादाकर्षतस्तन्वि मम ईक्षणषट्पदौ।।

अत्र प्रगृह्यादिहेतुकः सन्धिविश्लेषो सकृदेव छन्दो भङ्गभया–न्निजेच्छाकृतस्तु सकृदेवेति तथोभयं दर्शितम्।

स चोदयति तिग्मांशुर्निद्रां सुभ्रधुना त्यज।।८।।

अत्र चोदयतीति सन्धेरश्लीलत्वम्। सुभ्रवेति तु कष्टत्वम्। वृत्तस्य हतत्वमप्राप्तगौरवान्तलघुत्वं रसप्रतिकूलत्वं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यत्वं च।
क्रमेणोदाहरणानि–

शशिमुखि सखि राधिकेऽधिकासि गुणविभवेन समस्तसुन्दरीभ्यः।
त्वयि निहितमना मनागपि श्रीव्रजपतिसूनुरुपैति नान्यपार्श्वम्।।

अत्र प्रथमपादान्तेऽसीति लघुवर्णविन्यासो वृत्तस्य हतत्वं बन्धशैथिल्याद्व्यनक्ति। पादान्ते लघुर्गुरुर्वा इति वाक्येन लघोरपि यद्गुरुत्वं तत्सर्वत्र द्वितीय-चतुर्थपादविषयं प्रथमतृतीयपादविषयं तु वसन्ततिलका-दावेवेति बोध्यम्। तेनासीत्यत्र त्वमिति युक्तम्। एवमार्यासु चोक्तं गणविरोधात्प्रेक्ष्यम्।

अयि मयि मानिनि मा कुरु मानं वितर मृगाक्षि निजाधरपानम्।
जीवतु दयितजनो हरिरेष प्रतिगतविरहजदु:खविशेष:।।

अत्र पञ्जटिकावृत्तं विप्रलम्भप्रतिकूलं हास्यव्यञ्जित्वात्। इहमुरहरान्यत् किं भाव्यं भवत्पदसेवनात्।

इह षष्ठे वर्णे परपदसन्धानकृता यतिरश्रव्या।।९।।

कमलमुखि विचित्रस्यावधि: कोऽपि दृष्ट-
स्तरणदुहितृतीरोपान्तमद्य प्रयान्त्या।
नवजलधरधाम श्यामलोऽयं किशोर:
कलयति जलकेलिं मत्तमातङ्गकेलि:।।

अत्र पूर्वार्द्धे मयेति पदं न्यूनम्। तृतीये पादे श्यामल इत्यधिकम्। चतुर्थे केलिरिति कथितं च।

प्रोज्ज्वलज्ज्वलनज्वालाविकटोरुसटाछट: ।
श्वासाक्षिप्तकुलक्ष्माभृत्पातु वो नरकेशरी।।

अत्रानुप्रासप्रकर्ष: क्रमेण पतित:।

नाशयन्निशि ध्वान्तं भासयन्पृथवीतलम्।
उदेति सखि राकेशस्तापयन्पथिकाङ्गना:।।

अत्र वाक्यसमाप्तावपि चतुर्थपाद: पुनरुपात्त:। अर्धान्तरे एकं वाचकं यत तत्। यथा-

चन्द्रश्चन्द्रिकया भाति भासयन्कुन्दशुभ्रया।
विश्वं मा कुरु वामाङ्गि मानं पादानते हरौ।।

अत्र विश्वमित्येकं पूर्वार्द्धस्य वाचकं पदमुत्तरार्धादौ कृतम्। यथा वा-

किमयं विधुरा भाति किं चैतद्वदनं नु किम्।
मविरं द्वितयं किंवा चित्रे ते नयनद्वयम्।।

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां मिथो नैरपेक्ष्यात्तदन्तः पातिना पद्माक्षीशब्देनान्येषां सम्बन्धः कविभिरभीष्टोऽपि न घटते।

यां विनामी वृथा प्राणाः पद्माक्षी सा कुतोद्य मे।

इति तच्छब्दः वाक्यान्तः पातित्वे तु सर्वैरपि यच्छब्दनिर्दिष्टैर्वाक्यैः सम्बन्धो घटते–

प्रेमोच्चयः पयः पूरो हर्षाद्याः किल वीचयः।
भक्तहृत्सरसीं हंसश्चकास्ति मधुसूदनः।।

अत्र सरसीशब्दस्य समासेन न्यग्भावात्तदर्थः सर्वैर्न संबध्यते। विधेयाविमर्शे विमृष्टोंऽ शो दुष्टः, इह तु प्रधानीभूतस्य सरसीपदार्थस्य प्राधान्येनाप्रत्ययात्। सर्वस्यापि पयः पूरादिपदार्थस्य तदङ्गतया प्रतीतिरिति सर्ववाक्यार्थविरोधावभासः। यथा वा–

वीक्षसे यत्कटाक्षेण तन्वि धन्वी तदा स्मरः।

अत्र यदित्यस्य यदेत्यनेन सम्बन्धो न घटते वीक्षसे चेदिति तु युक्तम्। यथा वा–

मुञ्चति त्वयि दृशोः पदवीं मे येन येन शृणु यद्यदवाप्तम्।
जीवनेन कटुता मरणेन प्रार्थ्यता प्रियतया परिवादः।।

अत्र शृण्विति क्रियायाः कर्मापेक्षत्वे जीवनादेर्द्वितीयान्तत्वं मतम्। वाक्यार्थस्य कर्मत्वे तु प्रथमान्तत्वम्। तदुभयाभावादभवन्मतयोगः। यत्तु

निन्दतानेन साधूनां वृन्दानि वचसा तव।
बद्धस्पर्धापि मद्वाणी वाणीश्वर विलज्जते।।

इत्यत्र वाणीश्वराचार्यनिन्दायां प्रयुक्तायाः साधुनिन्दाया वचसा सह सम्बन्धादभवन्मतयोगतेत्युक्तम्– तन्न। वचोनिन्दामुखेन तन्निन्दाया वैदग्ध्याधिक्यव्यञ्जित्वात् अवश्य वक्तव्यं यत्र नोक्तं तदनभिहितवाच्यम्। यथा–

अपराधलवं कं मे वीक्षसे यत्प्रकुप्यसि। अत्रापराध–लवमपीत्यपिरवश्यं वाच्यः। यथा वा–

सोऽयं हरिर्मुनिमनोरथदूरवर्ती।

अत्र मनोरथानामपीति वाच्यम्। अपेर्वाचकत्वाभावा–द्वाचकात्र्यूनपदाद्भेदः। यथा वा–

पादप्रणत कृष्णाया देवि कोपस्तथापि ते।।

अत्र पादप्रणतकृष्णासीति वाच्यम्। स्थानं पदम्। अस्थानस्थपदं यथा–

विवाहवेषेण तदा मुरारेर्बभूव या श्रीः कवयन्तु के नाम।
सा पत्यभावादिव साभ्यसूया सरस्वती क्वापि न तां व्यनक्ति।।

अत्र तां नेति स्थानस्थितिः। पदमात्रस्यास्थाननिवेशादेव वाक्यमिष्टार्थप्रत्यायनमन्थरमिति वाक्यदोषता। अस्थानस्थसमासं यथा–

मानोऽस्त्यद्यापि नारीषु तन्मांधिगति चन्द्रमाः।
फुल्लकैरवकोशोद्यत – भृङ्गासिं कर्षति क्रुधा।।

अत्र चन्द्रस्य क्रुद्धस्योक्तौ समासो न कृतः। कवेरक्रुद्धस्योक्तौ तु कृतः। यत्र वाक्यान्तरपदानि वाक्यान्तरे प्रविशन्ति तत्संकीर्णम्। यथा–

चन्द्रं मुञ्च विशालाक्षि मानं पश्य नभोङ्गणे।

अत्र नभोङ्गणे चन्द्रं पश्य, मानं मुञ्चेति युक्तम् क्लिष्टत्वमेक-वाक्यविषयमित्यस्माद्भिद्यते।

यत्र वाक्यमध्ये वाक्यान्तरं प्रविशति तद्गर्भितम्। यथा–

भगवद्विमुखैर्लोकैस्तदीय – जननिन्दकैः ।
भणामि भवतस्तत्वं नोचिता वसतिः क्वचित्।।

अत्र भवतस्तत्वं भणामीति वाक्यं वाक्यमध्ये प्रविष्टम्। प्रसिद्धिहतं त्यक्तप्रसिद्धिकम्।

रणितं नूपुराद्येषु कूजितादि पतत्रिषु।
सुरते मणितादि स्यान्मेघादौ गर्जितादिकम्।।
पापे व्योम्नि च मालिन्यं शौक्ल्यं हासे यशस्यपि।
रक्तत्वं क्रोधरागादौ नद्यादौ पङ्कजादिकम्।।
पादाघातेन पद्मिन्याः स्यादशोकस्तु पुष्पितः।
ज्योत्स्ना पेया चकोरेण हंसाद्यास्तु जलाशये।।
स्मरस्य धनुरादि स्यात्कौसुमं तस्य बाणतः।
युवतीनां कटाक्षाच्च भिन्नं यूनां मनो भवेत्।।
वियोगतापतोऽङ्गेषु हारः स्फुटति हृत्तथा।।

इत्याद्याः कविसमयप्रसिद्धयः। उदाहरणम्–

घोरो वारिमुचां रवः समभवर्त्तिग्मांशुरस्तं गतः।

अत्र मेघानां गर्जितमेव कविषु प्रसिद्धम्। रवस्तु मण्डूकादीनामिति प्रसिद्धित्यागः।

भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यत्र तत्। यथा–

गते निजपदं कृष्णे याता भक्ताश्च तद्धियः।

अत्र गत इति प्रक्रान्ते याता इति प्रकृतेः प्रक्रमो भग्नः। तेन याता इत्यत्र गता इति पाठ्यम्। न चैवं कथितपदतादोषः, तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभिन्नविषयत्वात्। उद्देश्यः प्राक् प्रत्यायितः, प्रतिनिर्देश्यः पुनः प्रत्याप्यः। तद्वति तु विषये तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः। तथाहि–

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च।
संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता।।

अत्र यदि रक्त इति पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्येत, तदार्थान्तरतयैव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयेत्। यथा वा–

यशः प्राप्तुं रिपूञ्जेतुं स्वर्गस्य च दिदृक्षया।
आराधयति यो विष्णुं शास्त्रार्थं स ना बुध्यते।।

अत्र तुमुन्प्रत्ययस्य। सुनन्दः कृष्णमामन्त्र्य रुक्मिणीं प्राप्य सत्वरम्।
अस्यै तद्वृत्तमाख्याय तन्नतः स्वगृहं ययौ।।

अत्रेदमा प्रक्रान्तस्य तेनैव तत्समाभ्यामेतददोभ्यां वा परामर्शो युक्तः, न तु तदेति सर्वनाम्नः।

भाति यद्यपि गोविन्द तवालंकृतिसंचयः।
तथापि भूषणज्येष्ठः प्रेष्ठः कौस्तुभ एव मे।।

अत्र पर्यायस्य।

पादौ प्रक्षाल्य विधिना देवर्षेर्यदुनन्दनः।
निवेश्य निजपर्यङ्के ननाम च स मानदः।।

अत्र क्रिया कर्मस्य नतिरादौ हि वाच्या।

रासे कापि दधौ वीणां मृदङ्गान्किल काश्चन।
तालं काचित्कयाचित्तु गीतं तेनेच्युतार्चितम्।।

अत्र वचनक्रमस्य कारकक्रमस्य च। अविद्यमान: क्रमो यत्र तदक्रमम्। यथा–

त्वं च पञ्चेषुसदृशो रम्या भानोश्च सा सुता।
श्रुत्वेति विपुलां लेभे मुदं नन्दसुतो हरि:।।

अत्र स चेति चकारस्य, इति श्रुत्वेतीति शब्दस्य स्थितौ क्रम:। अस्थानस्थं पदं हि झाटित्यन्वयं बोधयति नत्वक्रममिति ततो भेद:। अमत:प्रकृतविरुद्ध: परोऽर्थो यत्र तत्। यथा–

राममन्मथशरेण ताडिता दु:सहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा।।

अत्र शृङ्गारव्यञ्जको द्वितीयोऽर्थ: प्रकृतबीभत्सविरोधादनिष्ट:। एवमन्यच्च परीक्ष्यम्। अथार्थदोषानाह–

अर्थोऽपुष्ट: कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्या:।
संदिग्धो निर्हेतु: प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च।।१०।।
अनवीकृत: सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ता:।
साकाङ्क्षो पदमुक्त: सहचरभिन्न: प्रकाशितविरुद्ध:।।११।।
विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुन:स्वीकृतोऽश्लील: ।

त्रयोविंशतिविधोऽर्थो दुष्ट इति सम्बन्ध:। क्रमेणोदाहरणानि–

विलोक्य वितते व्योम्नि चन्द्रं त्यज रुषं प्रिये।।

अत्र विततत्वस्यानुपादानेऽपि वक्तव्यार्थबोधो नेत्यपुष्टोऽर्थ:।

न वशीकरमासाद्य यमानुजनिभङ्गत:।
कस्या विशदतां याति मनो मानपरिलुप्तम्।।

अत्र यमानुजनिर्यमुना, पक्षे नियम:, यमनियमासन इति गणनक्रमादिति कष्टोऽर्थ:। कस्यचिदुत्कर्षमपकर्षं वा प्रोच्य पश्चात्तदन्यथोक्तिर्व्याहतत्वम्। यथा–

चित्रेण चन्द्रिका रम्या यया त्वन्नेत्रचन्द्रिका।

अत्र यस्य हरेश्चन्द्रिकनानन्दहेतु:, स एव चित्रायाश्चन्द्रिकात्वमारोपयतीति व्याहतोऽर्थ:।

कृष्णस्य प्रेयसी राधा सौन्दर्यादतिवल्लभा।

अत्र वल्लभापदार्थः पुनरुक्तः।

अश्वं मे देहि राजेन्द्र गजेन्द्रं वा युधिष्ठिर।

अत्र गजेन्द्रस्य पूर्वं याचनमुचितमिति दुष्क्रमोऽर्थः।

मत्कायस्तव भोगाय कल्पितो भगवन्मया।

अत्र ग्राम्योऽर्थः।

आर्या मात्सर्यमुत्सार्य कार्यमेतद्विचार्यताम्।
नितम्बाः सुभ्रुवां सेव्याः किंवा क्षितिभृतामिह।।

अत्र शान्तशृङ्गारिणोः को वक्तेति प्रकरणाभावेनानिश्चयात्सदेहः।

धरण्यां शेरते नित्यमेते क्षत्रियसूनवः।

अत्र नित्यं भूशयने हेतुर्न उक्तः।

शितिशूलधरो विष्णुश्चचार समरान्तरे।

अत्र विष्णोः चक्रधारणप्रसिद्धिः। शूलविधृतिस्तया विरुद्धा।

यथा–

पादाघातादशोकस्ते सखि जाताङ्कुरोऽभवत्।

अत्र पद्मिनीपादाघातादशोकः पुष्पं बिभर्ति न त्वङ्कुरमिति कविप्रसिद्धिस्तयाङ्कुरविधृतिस्तथा।

विद्याशास्त्रम्। तद्विरुद्धो यथा–

सदा स्नात्वा निशीथिन्यामयं जपति पण्डितः।

अत्र ग्रहोपरागं विनार्धरात्रस्नानं धर्मशास्त्रेण विरुद्धम्।

अधरे मृगशावाक्षी बिभ्रती करजक्षतम्।
कण्ठे ताम्बूलरागं च शुशुभे प्रियसन्निधौ।।

एतत्कामशास्त्रेण। एवं शास्त्रान्तरैर्बोध्यम्। भङ्ग्यन्तरेण नवत्वं न प्रापितोऽनवीकृतः। यथा–

जातं कुले धनवतां महतां ततः किं
शास्त्रेषु बुद्धिरखिलेषु कृता ततः किम्।
पुण्यान्युरूणि विहितानि जनैस्ततः किं
विस्तारितं च भुवनेषु यशस्ततः किम्।।

अत्र ततः किं ततः किमित्यर्थोऽनवीकृतः। कृष्णेरतिर्हि परमं पदमातनोति। इति चतुर्थे पादे तु सति नवीकृतः स्यात्। न चात्र कथितपदत्वं दोषः पर्यायान्तरप्रयोगेपि भङ्ग्येकरूपतायामसांकर्यात्। यथा वा-

सदाचरति खे भानुः सदा वहति मारुतः।
सदा धत्ते भुवं शेषः सदा वीरोऽविकत्थनः।।

अत्र सदेत्यनवीकृतः।

भानुः सदा युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति।
बिभर्ति शेषः सततं धरित्रीं षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः।।

अत्र तु नवीकृतः।।

स नियमपरिवृत्तः सनियमेऽनियमः। यथा-

कृष्ण त्वं मम पूज्योऽसि दासोऽहं तव केशव।

अत्र त्वमेवेति तवैवेति च नियमो वाच्यः। इह त्वेवकारस्येत्यैकरूप्यमिति चेन्न, पूर्वत्र शब्दोच्चारणानन्तरं दोषावभासः, इह त्वर्थ-बोधान्तरमिति भेदसत्वात्। अनियमपरिवृत्तो नियमे सनियमः। यथा-

भृत्यस्य मम गोविन्द चेतस्येव सदा स्फुर।

अत्र चेतस्येवेति नियमो न वाच्यः। विशेषऽ परिवृत्तौ विशेषेऽविशेषः। यथा-

यान्ति लीलनिचोलिन्यो रजनीष्वभिसारिकाः।

अत्र तमिस्रास्विति रजनीविशेषो वाच्यः।

अविशेषपरिवृत्तौ विशेषे सविशेषः। यथा-

ददाति निजभक्तेभ्यो रत्नानि मधुसूदनः।

अत्र सर्वं ददाति इत्यविशेषो वाच्यः।

मानं मा कुरु गौराङ्गि कृष्णं जीवय मूर्च्छितम्।।

अत्राधरसुधया इत्याकांक्षति।

अपदमुक्तोऽस्थानसमाप्यः। यथा-

रूपं मनोज्ञमेतस्याः प्रौढं प्रेम च किं त्वियम्।
मानैर्दुनोति नः सर्वे सर्वत्र क्व पुनर्गुणः।।

अत्र दुनोति नः इत्येतावतैव समाप्यम्। रूपादिगुणसत्त्वेऽपि मानभूम्नानौचित्यकारित्वं हि वाक्यार्थः। स च तावतैव प्राप्तः समर्थनं नाकाङ्क्षतीत्यस्थानसमाप्यत्वादपदमुक्तोऽर्थः।

स्तोत्रैस्त्रपा श्रुतैर्धैर्यं यशोभिरतिनम्रता।
तापस्तु मन्तुभिः सोऽयं सतामौत्पत्तिकः क्रमः।।

अत्र स्तोत्रादिभिरुत्कृष्टैः सहचरैर्मन्तुतापयोर्निकृष्टयो-र्वैरूप्यात्सहचरभेदः।

कुमारस्ते महाराज श्रियं समधिगच्छति।

अत्र त्वं म्रियस्वेति विरुद्धं प्रकाश्यते। यथा वा-

स देशः सखि कुत्रास्ति यत्र प्रियवियोगतः।
चन्द्रांशुनिचयः सुभ्रु नैव दावानलायते।।

अत्र यस्मिन्वल्लभान्तरं लभ्यत इति विरुद्धं प्रदर्श्यते।

वसुदेवगृहे साक्षादवतीर्य महेश्वरः।
आनन्दितस्वपक्षोऽसो परपक्षान्हनिष्यति।।

अत्र परपक्षान्हत्वा स्वपक्षानानन्दयिष्यतीति विधेयं तदन्यथा स्थिते विध्ययुक्तता।

सुधाकर सुखं देहि वियोगिजनतापनः।

अत्र विरहे व्याहारे द्वितीयपादार्थो नानुवाद्यः।

समं न चन्द्रेण तवाननं त-
च्चन्द्राननोऽसि त्वमिति स्तुतिर्न।
चन्द्रस्त्रपां नैव यदुज्जिहीते
कुहूशतग्लानिभरोऽपि कृष्ण।।

अत्र स्तुतिर्नेत्युपसंहृतोऽपि ततः परोऽर्थः पुनः स्वीकृतः। समाप्तपुनरात्ते विशेष्यमात्रस्यावृत्तिरिह तु वाक्यार्थसमुदायस्येति तस्माद्भेदः।

आदित्सयांशुकानामुन्नतभुजवीरुधां कुमारीणाम्।
पश्यति हरौ विरेजे गतवसनानामधोदृष्टिः।।

अत्राधाराङ्गदृष्टिप्रतीतेस्त्रपाव्यञ्जकोऽर्थोऽश्लील:। न ता दृष्टिरिति तु युक्तम्। उक्तोदाहृतिषु येऽन्ये दोषा: सन्ति, तत्र तत्राप्रकृतत्वान्न ते प्रकाशिता:। एवमन्यत्रापि बोध्यम्।

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मिति:।

संनिधानादि बोधार्थम्–अवतंसादय: कर्णादिभूषा: कथ्यन्ते, तथापि तत्र कर्णादिशब्दविन्यासस्तेषां तदारूढत्वादिबोधाय। यथा–

कर्णावतंस: सखि कंसशत्रो:
पुष्पस्रजा मौक्तिकहारतश्च।
सुकर्बुरां कान्तिमतीव विन्द–
न्मन्मान्तरं कर्बुरितं चकार।।

अत्र कर्णा शब्द: कर्णस्थितेर्बोधाय, पुष्पशब्दस्तदुत्कर्षाय, मौक्तिकशब्दस्तु रत्नान्तरासंपर्कस्य।

स्थितेष्वेतत्समर्थनम्।।१२।।

कर्णावतंसादिशब्दाश्चेन्महाकविकाव्येषु तिष्ठन्ति तर्हि युक्तिप्रदर्शनं तत्रैतत्।

तद्वत् पादनूपुर–जघनकाञ्ची–करकङ्कणादय: प्रयोज्या:।।

धनुर्ज्याघोषमीशस्य श्रुत्वा त्रस्ता: सुरारय:।

अत्र धनु:शब्दस्तदारूढत्वबोधनाय। अन्यत्रतु–

स्वैराकृतिभिस्तांस्तु प्रकोष्ठैर्ज्याहतैरपि।
राजन्यबधून्विज्ञाय दृष्टपूर्वानचिन्तयत्।।

अत्र केवलो ज्याशब्द:। उवाच मधुरां वाचमित्यादौ तु धात्वर्थेनैव विशेष्यस्य प्रतीतेर्विशेषणदानाय तत्प्रयोग:। न च मधुरमिति क्रियाविशेषणत्वेनेष्टसिद्धि:। बहुषु विशेषणेषु सत्सु तस्याचमत्कारात्। एवं पदाभ्यां यातीत्यादौ सति विशेषणे न दोष:।

ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टताऽनुकरणे तु सर्वेषाम्।
वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि गुण: क्वचित्क्वचिन्नोभौ।।

ख्यातत्वादेव झटित्यर्थावगतौ हेतुर्यत्र नापेक्ष्यते तत्र निर्हेतुरर्थो न दुष्ट:।

यथा-

वशवर्ती हरिर्यासां ताः स्तुवे गोपसुभ्रुवः।

अत्र हरेर्वशीकृतौ निर्हेतुका भक्तिरेव हेतुः। सा च तासां प्रसिद्धेर्नोक्ता।

श्रुतिकट्वादीनां सर्वेषां परोक्तानामनुकृतौ न दोषः।

यथा-

अद्राक्षं माधवं तस्य विहारः कृन्तते मनः।
इति ब्रुवन्तो मूर्धन्ति देवेन्द्रप्रस्थवासिनः।।

वक्तृबोद्धव्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादिमहिम्ना दोषोऽपि क्वचिद्गुणः क्वचिन्न दोषो न गुणः। तत्र वैयाकरणादौ वक्तरि बोद्धव्ये वा रौद्रादिरसे च व्यङ्ग्ये कष्टत्वं गुणः। नीरसे चित्रे च न गुणो न दोषः।

क्रमेणोदाहरणानि-

अपास्याः साधुभिः सार्धमजर्घाः किं फलं त्वकम्।
जाहर्हि प्रणतिं तेषां दुर्वृतं मङ्क्षु जङ्घहि।।

अत्र वैयाकरणो वक्ता। एवमस्य बोद्धव्यत्वेऽपि बोध्यम्।

प्रचण्डौ मम दोर्दण्डौ मण्डितं खण्डितक्रमम्।
दण्डाय दुण्डणतस्त्वां वै दर्पमासर्पतर्पयन्।।

अत्र रौद्रौ रसः।

कालि यस्य फणरत्नकुट्टिमं कुट्टयन्पदसरोजघट्टनैः।
मङ्गलानि वितनोतु पण्डितस्ताण्डवे सविशिखण्डशेखरः।।

अत्र वीरः।

घ्राणोदघूर्णक-इत्यादि।

अत्र बीभत्सः।

पान्तु वो नरसिंहस्य नखलाङ्गलकोटयः।
हिरण्यकशिपोर्वक्षःक्षेत्रासृक्कर्दमारुणाः।।

अत्रोद्धते वाच्ये ओजस्विनः शब्दाः। पदद्युतिविनिर्धूत-इत्यादि। अत्र शृङ्गारे तेषाम् अनौचित्येऽपि प्रस्तुतस्मरपरार्धपराभवनिवेदितस्य वीरस्यानुगुण्यात्ते निबध्यन्ते।

उद्दामयुक्तिकुद्दालैरक्षिणोत्क्षणतोऽपि यः।
विवर्तं गर्तमीशानस्तं जीवं गुरुमाश्रये॥

अत्र तु गुरुविषयस्य भावस्य नोत्कर्षका न चापकर्षका:। चित्रे च यथोदा हरिष्यते। श्लेपादावप्रयुक्त–निहतार्थयोर्न दोषः। यथा–

पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतङ्गहनम्।
हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत॥

अत्र सिंहपक्षे मतङ्गशब्दो मातङ्गार्थेऽप्रयुक्तः इन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो निहतार्थः। शान्ते वक्तर्यश्लीलस्य यथा–

घनरुधिरमये त्वचापिनद्धे पिशितविमिश्रितविगन्धभाजि।
कथमिव रमतां बुधः शरीरे भगवति हन्त रतेर्लवेऽप्युदीर्णे॥

अत्र घृणया विरागोदयाद्गुणत्वम्।
व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वे संदिग्धत्वं गुण:। यथा–

विभूषितपरीवारा: पृथुकार्तस्वराकुला:।
पराजिताश्च राजेन्द्र गृहास्तव ममापि च॥

अत्र संशयस्फूर्तावपि महिम्ना प्रकृतार्थनिश्चयाद्व्याजस्तुतिः पर्यवसितेति गुणत्वम्।

वक्तृबोधव्ययोर्ज्ञत्वे स्वयं वा परामर्शेऽप्रतीतत्वं च।

क्रमेणोदाहरणम्–

ध्यायतस्तव राजर्षे ज्योतिः परमकं तदा।
तमसातिबलेनापि भवेन्नैव पराभव:॥

अत्र द्वयोर्ज्ञानकाण्डकुशलत्वादप्रतीतत्वं न दोष:।

भूतादिरेष भूतानां जनको मां न मुञ्चति।
तेनाहं कपिलं साक्षादीश्वरं गुरुमाश्रये॥

ग्राम्यत्वं हास्यकारिषु। यथा–

हैयङ्गवीनपिण्डो वा दृश्यते शशिमण्डल:।
दुग्धधारा इवैतस्मात्प्रपतन्ति गभस्तय:॥

इयं विदूषकस्योक्तिः।
हर्षशोकाद्याधिक्ये न्यूनपदत्वं च। यथा–

सस्मिता मृगशावाक्षी गाढमालिङ्गिता मया।
मा मा मेति यदब्रूत तन्मे कृन्तति मानसम्।।

अत्र पीडयेति पदं न्यूनम्। तस्य चानन्दमग्नताप्रत्यायकत्वाद्गुणत्वमेव। क्वचिन्न दोषो न गुणः। यथा–

कुपिता क्वचिदाभाति दीर्घं मयि न कुप्यति।
गता वा स्वनिकेताय मदेकहृदया क्व सा।।

अत्राद्यतृतीयपादान्ते नैतद्यत इति पदानि न्यूनानि तथाप्येतद्वाक्यव्यंग्यस्य वितर्कस्योत्कर्षाकरणान्न गुणः। एतज्जाताया धियो द्वितीय–चतुर्थपादजातया तया स्फुटं बाधान्न दोषश्च। विषादविस्मयादौ लाटानुप्रासेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये विहितानुवादे च कथितपदत्वं गुणः।

क्रमेणोदाहरणम्–

हन्त हन्त गतः कान्तो वसन्ते सखि नागतः।

अत्र विषादः।

चित्रं चित्रमनाकाशे पश्य सुन्दरि चन्द्रमाः।

अत्र विस्मयः। एवमन्यच्च बोध्यम्।

सुनेत्रे नेत्रे यत्क्षिपति मयि तत्तेऽतिकरुणा।

अत्र लाटानुप्रासः।

पार्षदाः पार्षदा यस्य। इत्यादावर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः। उदेति सविता ताम्र इत्यादौ विहितानुवादः।।
क्वचिदधिकपदत्वं च। यथा–

यद्वञ्चनाहितमतिर्बहुचाटुगर्भं
कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति।
तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किन्तु
कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति।।

अत्र न न विदन्तीत्ययोगस्य पुनर्विदन्तीत्यन्ययोगस्य व्यवच्छेदः।
पतत्प्रकर्षत्वं क्रमेण क्रोधादिक्षये भिन्नवाक्यतया रसभेदे च।

क्रमेणोदाहरणम्–

क्रीडालोष्ठीघट्टनैः कण्टकान्वः
पिष्ट्वा दुष्टान्सुष्ठुसंग्रामपट्टे।
उग्रादीनां बान्धवानां मनोज्ञां
भूमीमेतामेव संपादयामि।।

अत्रान्ते प्रकर्षपातो बन्धुस्मरणादुचितः।

उद्दण्डभुजदण्डोऽसौ प्रज्वालज्वलनप्रभः।
मल्लं चिच्छेदयं वीक्ष्य भामिन्यो मुमुहुस्तराम्।।

अत्र वाक्याभ्यां क्रमाद्वीरशृङ्गारौ वर्णितावतस्तथा। यत्र विशेषणदानाय न पुनसंग्रहणं किन्तु वाक्यान्तरायैव, तत्र समाप्तपुनरात्तत्वं न गुणो न दोषः। यथात्रैव समाप्यापि यं वीक्ष्येति पुनर्गृहीतम्। क्रोधाद्यस्थानेऽपि यत्र क्रोधाद्यनुकृतिस्तत्रास्थानसमासत्वं गुणः। यथा–

तन्वी विरहखिन्नाय कुप्यन्मे पञ्चसायकः।
उग्रक्षिज्वलनज्वालप्लुष्टो भूयादहर्निशम्।।

अवश्यविधेयत्वेन प्रकृतवाक्यार्थपरिपोषकत्वे गर्भितत्वं चा यथा–

वन्दे कुड्मलिताञ्जलिर्मुहुरहं वीरं मयूरध्वजं
येनार्धं कपटद्विजाय वपुषः कंसद्विषे दित्सता।
कष्टं गद्गदिकाकुलोस्मि कथनारम्भादहो धीमता
सोल्लासं क्रकचेन दारितमभूत्पत्नी–सुताभ्यां शिरः।।

अत्र कष्टमित्यादिकं दयोद्रेकमद्वितीयं बोधयितुमन्तराले विन्यस्तम्। एवमन्यदपि सुधीभिः प्रेक्षणीयम्।

अथ रसदोषानाह–

व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता।
कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः।।१३।।
प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः।
अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः।।१४।।
अङ्गिनोऽननुसंधानं प्रकृतीनां विपर्ययः।
अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः।।१५।।

तत्र व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यता यथा–

लज्जां दधार कृष्णस्य चुम्बने वृषभानुजा॥

अत्र लज्जाशब्दः।

रसस्य यथा–

तां वीक्ष्य मृगशावाक्षीं हरेः कोऽप्यभवद्रसः।

अत्र रसशब्दः।

शृङ्गारे मानसं मग्नं विलोक्य विधुमण्डलम्।

अत्र शृङ्गारशब्दश्च। आस्वादादि परत्वे तु रसादिशब्दा न दोषाय। तेन सरसो रसिकः शृङ्गारित इत्यादि।

स्थायिनो यथा–

चन्दनानिलचन्द्रांशुपुंस्कोकिलकलस्वनैः।
माधव्या रजनौ राधाकृष्णयोरतिरैधत॥

अत्र रतिशब्दः।

स्थायित्वाऽप्रतीतौ तु न दोषाय। यथा–भगवति रतिरस्तु मे मुमूर्षोः इत्यादि।

सा दक्षिणे मरुति वाति समुद्यतीन्दौ
कृष्णं विलोक्य रचतामवगुण्ठनस्य।
द्राघीयसीं विदधती भुजवल्लिमूल–
व्यक्तां पयोधरतटीं पुनराववार॥

अत्र शृङ्गाररसे नायकनिष्ठः कश्चिदनुभावो नोपात्त इति तद्व्यक्तिः कष्टकल्पनया।

मनुते न सुखं किंचित्तनुते मोहमुल्बणम्।
धुनुते धृतिमेतस्य किं भावि न विभाव्यते॥

अत्रासुखमननादीनां करुणादावपि संभवात् कामिनीरूपो विभावः कष्टेन गम्यते।

मानं मा कुरु वामोरु ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम्।

अत्र यौवनास्थैर्यविज्ञापनं शृङ्गारप्रतिकूलस्य शान्तस्य विभावः, तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी।

पुन: पुनर्दीप्तिर्यथा कुमारसम्भवे रतिविलापेषु। अकाण्डे प्रथमं यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरसंक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम्।

अकाण्डे छेदो यथा–वीरचरिते राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढं वीररसे भगवन्कङ्कणमोचनाय यामीति राघवस्योक्तौ। अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिर्यथा किराते सुराङ्गनाविलासादि:। अङ्गिनोऽननुसंधानं यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यस्यागतौ सागरिकाया विस्मृति:।

वीररौद्रशृङ्गारशान्तप्रधाना धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललित-धीरशान्ताश्चत्वारो नेतार:। ते च सर्वेऽनुकूलदक्षिणशठधृष्टा दिव्यादिव्यो-भयात्मानश्चोत्तममध्यमा:कनिष्ठाश्च तेषु यो यथाभूतस्तस्यायथावर्णनं प्रकृतिविपर्ययो दोष:। एवं देशकालादीनामप्यन्यथावर्णनं बोध्यम्। तथा सति हि काव्यस्यासत्यताप्रतिभासेन विनेयोन्मुखीकरणासंभव:।

यत्तूत्तमदेवतानां जगत्पितृत्वात्तत्संभोगवर्णनं दोषावहमित्युक्तम् तत्किल शिवादीनामेव। श्रीकेशवयोस्तु प्रागुक्तहेतोर्विधिवीक्षणाच्च यथाविधिकार्यमेव तत्।

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य वर्णनं यथा कर्पूरमञ्जर्यां नायिकया स्वेन च कृतं वसन्तवर्णनमनादृत्य वन्दिवर्णितस्य तस्य राज्ञा प्रशंसनम्। एवं कान्तापादप्रहारेण कान्तस्य कोपवर्णनं च दोष:।

अथैतेक्वचिददोषाश्च भवन्तीत्याह–

न दोष: स्वपदेनोक्तावपि संचारिण: क्वचित्।

यत्र स्वव्यापारेण संचारी बोधयितुमशक्यस्तत्र स्वशब्देनासौ वाच्य:। यथा–

तस्यास्त्रपाभयविषादविवेकधैर्य-
दैन्याभिलाषभरकोरकित: कटाक्ष:।
उन्मादमोहमददाहविसर्पशूल-
तृष्णान्वितो ज्वर इवात्मनि मे प्रविष्ट:।।

अत्र त्रपादीनां व्यञ्जकशब्दोपादाने सहोन्मादादिभिरा-रोप्यारोपकभावो न स्यात्।

संचार्यादेर्विरुद्धस्य बाधस्योक्तिर्गुणावहा।।१६।।

बाध्यतयोक्तिर्न परमदोष: किन्तु गुणश्च प्रकृतरसपोषित्वात्।

यथा–

विचार्य धर्मं कुलपालिकानां
कृष्णान्निवृत्तिं प्रति याति यावत्।
निपीय वंशीध्वनिमम्बुजाक्षी
विभाति तावच्चलदन्तरासौ।।

अत्र मतिबाधकतयौत्सुक्यवर्णनं शृङ्गारपुष्टिकृत्।

प्रत्याहृत्य मुनिः क्षणं विषयतो यस्मिन्मनो धित्सते
बालासौ विषयेषु धित्सति ततः प्रत्याहरन्ती मनः।
यस्य स्फूर्तिलवाय हन्त हृदये योगी समुत्कण्ठते
मुग्धेयं किल तस्य पश्य हृदयान्निष्क्रान्तिमाकाङ्क्षति।।

अत्र शान्तस्य बाध्यतयोक्तिः प्रकृतशृङ्गारपुष्टिकृत्।

आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः।

वीरभयानकयोरेकाश्रयत्वेन विरोधाद्भयानकः प्रतिपक्षगतत्वेन वर्णनीयः। यथा–

विजयिनमजितं विलोक्य रङ्ग–
स्थलभुवि संभृतसांयुगीनलीलम्।
पशुपसवयसां वपूंषि भेजुः
पुलककुलं द्विषतां तु कालिमानम्।।

अत्र कृष्णपक्षीयेषु वीरस्तद्वैरिषु भयानकः। विषयैक्ये विरोधस्तु लौकिकादन्यत्र नास्तीति मुनिना न सूत्रितम्। यथा–

भल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमा–
न्गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः।
मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्वं परं योगिनां
वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः।।

अत्र सर्वेऽपि रसा भगवदेकविषया वर्ण्यन्ते।

रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्येण यो रसः।।१७।।

शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्येण विरोधादद्भुतोऽन्तर्निविष्टः। यथा-

त्वं कासि शान्ता किमिहान्तरिक्षे
द्रष्टुं परं ब्रह्म कुतस्तताक्षी।
अस्यातिरूपात् किमिवाकुलात्मा-
रम्भे समारम्भि भिदा स्मरेण।।

अत्र-अस्यातिरूपात्। इति तयोरन्तरद्भुतो वर्णितः।

स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः।

तदा न दोष इत्यर्थः। क्रमेणोदाहरणम्-

स एष वैहासिकताविनोदैर्व्रजस्य हासोद्गमसंविधाता।
फणीश्वरेणाद्य विकृष्यमाणः करोति हा नः परिदेवनानि।।

अत्र स्मर्यमाणानां हास्याङ्गभूतानां विनोदानां शोकोद्दीपकतया करुणानुकूल्यान्न विरोधः।

राधाशान्तिरिवोन्निद्रं निर्निमेषेक्षणं च माम्।
कुर्वती ध्यानलग्नं च वासयत्यद्रिकन्दरे।।

अत्र प्रकृतरतेरनुभावसाम्येन शान्तो विवक्षितः।

अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम्।।१८।।

निसर्गविरुद्धयोरपि भृत्ययो राजसेवायामिव तथाभूतयोरप्यङ्ग-योरङ्गिपुष्टौ सङ्गतिर्न दोषाय। यथा-

कम्प्रा स्वेदिनि चूर्णकुन्तलतटे स्फारेणक्षणोत्तुङ्गिते
सव्ये दोष्णि विकासिगण्डफलकालीलास्य भङ्गीशते।
बिभ्राणस्य हरेर्गिरीन्द्रमुदयद्बाष्पाचिरोर्ध्वस्थितौ
पातु प्रस्रवसिच्यमानसिचया विश्वं व्रजाधीश्वरी।।

अत्र हास्यकरुणौ वात्सल्यरतिमेव पुष्णीतः। अत्र रसस्य रसेन सह विरोध इति यदुक्तम्, तत्तु तत्सामग्रीभूतस्य स्थाय्यादेरेव न तु रसस्य। तस्य विगलितवेद्यान्तरस्वरूपत्वात्।

।। इति भरतसूत्रवृत्तौ साहित्यकौमुद्यां दोषनिरूपणो नाम सप्तमः परिच्छेदः।।

अष्टमः परिच्छेदः

एवं दोषान्निरूप्य गुणालङ्कारभेदं तावदाह-

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥१॥

अङ्गिनो रसस्योत्कर्षका धर्मा गुणाः आत्मन इव शौर्यादयः। ते च रसविशेषे नियतविशेषाः स्युः। आत्मन इवेति। यथा शौर्यादयो नाकृतेः, तथा माधुर्यादयो न शब्दार्थयुग्मस्य। नह्ययमाकारः शूरः स्थूलत्वादिति सहेतुः, अस्थूलेऽपि सिंहे शौर्यवीक्षणात्। ततश्च सव्यभिचारत्वान्नाकृतिगतं तत् वर्णास्त्वाकृतिवद्गुणव्यञ्जका वक्ष्यन्ते।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित्।
हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥२॥

शब्दार्थरूपाङ्गातिशयद्वारेण ये मुख्यं रसं संभविनमुपकुर्वन्ति देहोत्कर्षद्वारेण देहिनोऽप्युपकारका हारादय इव तेऽनुप्रासोपमादयो-ऽलङ्काराः। यथा-

लोलालिमाला मिलिता ललिता मालती लता।
जलदाफलिते काले कराले विलयाय मे॥

अत्र कोमलानुप्रासः शब्दमलंकुर्वन् दौर्बल्यव्यञ्जनया विप्रलम्भं रसं पुष्याति।

रिपुरिव सखीसंवासोऽयं शिखीव हिमानिलो
विषमिव. सुधारश्मिर्यमिन्दुनोति मनोगते।
हृदयमदये तस्मिन्नेवं पुनर्वलते बला-
त्कुवलयदृशां वामः कामो निकामनिरङ्कुशः॥

अत्रोपमालङ्कारः। सखीसंवासादिषु रिपुमुखधर्मप्रत्यायते-नार्थमलङ्कुर्वंस्तं पुष्णाति। क्वचित् सन्तमपि नोपकुर्वन्ति। यथा-

शिखण्डिताण्डवक्रूरे काले जाता प्रियं विना।
प्रचण्डस्मरकोदण्डमुक्तकाण्डालिखण्डिता ॥

अत्र टवर्गानुप्रासो विरोधाद्रसं नोपकरोति। किन्तु शब्दमेव।

मित्रे क्वापि गते कोकः सप्रियां वीक्ष्य सारसीम्।
आस्ये निर्यातजीवाय मृणालार्गलमादधे।।

अत्र मृणालं जीवरोधाय न प्रभवतीति प्रकृताननुकूलोपमा।

यत्र रसाभावस्तत्र तूक्तिवैचित्र्यमात्रे पर्यवसितमास्ते। एवं समवायेन शौर्यादीनां संयोगेन तु हारादीनामात्मनि सत्वाद्यथा भेदस्तथा गुणानामलङ्काराणां च स बोध्यः।

अथ गुणभेदमाह–

माधुर्योजः प्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश।।

क्रमेणैषां लक्षणमाह–

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम्।।३।।
करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम्।।

आह्लादो रञ्जनं शृङ्गारेऽर्थात् संभोगे द्रुतिर्विगलनम्। ओजःप्रसादयोस्तु श्रव्यत्वमेव। अतिशयोतिद्रवहेतुत्वात्।

दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थितिः।।४।।
बीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च।

चित्तविस्ताररूपदीप्तिजनकमोजो वीरादिषु तस्य क्रमेणैवाधिक्यम्।

शुष्केन्धनाग्निवत्स्वच्छजलवत्सहसैव यः ।।५।।
व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः।।

अग्निर्यथा शुष्केन्धनं व्याप्नोति। यथा च निर्मलाम्बु सिताम्, तद्वच्चित्तं स प्रसादः। सर्वत्र रसेषु रचनासु यः स्थितः।

ननु रसधर्माश्चेद्गुणास्तर्हि रसगुणावित्युक्तिः कथं तत्राह–

गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता।।६।।

गुणानां शब्दार्थवृत्तित्वमुपचारादेव, शौर्यादीनामिव देहवृत्तित्वम्।।

ननु–

ओजः प्रसादो माधुर्यमर्थव्यक्तिरुदारता।
श्लेषः समाधिः समता स्यात्कान्तिः सुकुमारता।।

इत्यन्यत्र दशगुणा निरूप्यन्ते इह तु त्रयस्तेन पुनर्दशेति कथमिति चेदत्राह–

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात्परे श्रिता:।
अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश।।७।।

तथाहि–

संधिसौष्ठवात्पदानामैकपद्येनेव भासनं श्लेष:। आरोहावरोह–क्रमात्समाधि:। विकटबन्धत्ववपुरुदारता। ओजोमिश्रितशैथिल्यरूप: प्रसादश्चौजस्यन्तर्भवति। यत्र झटित्यर्थप्रतीतिहेतुत्वं सार्थव्यक्ति: प्रसादे। पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं तु साक्षादेव गृहीतं तत्सूत्रेऽवृत्तिपदोपादानात्। अपारुष्यरूपं सौकुमार्यमौज्ज्वल्यरूपा कान्तिश्च कष्टत्वग्रामत्वयोर्दुष्टतया परित्यागात् स्वीकृते। यत्र मिथो विसदृशयो: सहोक्तौ वैषम्यमिष्टम्, तत्र मार्गाभेदात्मा समतादोष एव तदन्यथा गुण:। यथा–

स बभौ चण्डदोर्दण्डखण्डितासुरमण्डल:।
मुकुन्द: सुन्दरीवृन्दैरमन्दैरभिनन्दित:।।

अत्र वीरे वाच्ये परुषा वर्णा:, शृङ्गारिणि तु मसृणा:। एवं न दश शब्दगुणा:।

अथ साभिप्रायत्वमोज:। अर्थवैमल्यं प्रसाद:। उक्तिवैचित्र्यं माधुर्यम्। अपारुष्यं सौकुमार्यम्। अग्राम्यत्वमुदारता चेति पञ्च क्रमादपुष्टार्थाधिकपदानऽवीकृताऽमङ्गलाऽश्लीलग्राम्याणां दुष्टतया–निरासात् स्वीकृता:। वस्तुस्वभावस्फुटत्वमर्थव्यक्तिर्दीप्तरसत्वं कान्तिश्च वक्ष्यमाणस्वभावोक्त्या रसध्वनिगुणीभूतव्यंग्याभ्यां च क्रमादाश्रिता।

क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगरूपा घटना श्लेष:। स च वैचित्र्यमात्रत्वान्न गुण:। यथा–

सुप्ते प्रेक्ष्य पृथक्पुर: प्रियतमे तत्रार्पयन्पुष्पजं
लीलायानयनाञ्चले किल रजश्चक्रे प्रबोधोदयम्।
कृष्ण: शीतलतालवृन्तरचनोपायेन पश्याग्रत–
स्तारायाः प्रणयादिव प्रणयते निद्राभिवृद्धिक्रमम्।।

अत्र प्रेक्ष्यादिरूपा क्रियापरम्परा क्रम:, विदग्धचेष्टितं कौटिल्यम्, अनुल्बणत्वमप्रसिद्धवर्णनाविरह: उपपत्तिरुपपादकयुक्ति:, एषां योग: सम्मेलनम्। अस्य श्लेषस्य न गुणत्वं असाधारणरसोपकारविरहात्। गुणनिर्वाहव्यग्रेण स्वादानुपलम्भाच्च। समता च प्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्यया–

विपर्यासेनार्थस्य विसंवादिताविरहः। स च प्रक्रमभङ्गाख्यदोषाभाव-रूपत्वान्न गुणः। समाधिश्चायोन्यन्यच्छाया योनि- रूपद्विविधार्थदृष्टि वपुः। तत्राद्यो यथा-

सद्योमुण्डितमत्तहूणचिबुकप्रस्पर्द्धिनारङ्गकम्। इति॥

अन्त्यो यथा-

तोयेषु तस्याः प्रतिबिम्बितासु व्रजाङ्गनानां नयनावलीषु।
स्वबन्धुपंक्तिभ्रमतोऽतिमुग्धा गोष्ठीं शफर्यो रचयांबभूवुः॥

पूर्वत्र स्वामत्ररचितत्वादयो निरर्थाः। परत्र तु नयनशफर्योः सादृश्यमति प्रसिद्धम्। इह तु विच्छित्तिविशेषेणोपनिबद्ध-मित्यन्यच्छायायोनिः। एष च काव्यशरीरमात्रनिवर्तको न गुणः॥

तेन नार्थगुणा वाच्याः तेन मदुक्तप्रकारेणोजः-प्रभृतयोऽर्थगुणाः परोक्ताः पृथङ् न वक्तव्याः।

प्रोक्ताः शब्दगुणाश्च ये। तेऽपि पृथक् न वाच्या इत्यर्थः।

अथ माधुर्यादीनां त्रयाणां व्यञ्जका वर्णादयो दर्श्यन्ते-

वर्णाः समासो रचनास्तेषां व्यञ्जकतामिताः॥८॥

के कस्येत्याह-

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू।
अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा॥९॥

शिरसि निजवर्गान्तिमयुक्ताष्टठडढवर्जिताः कादयो मान्ताः। रेफणकारौ ह्रस्वान्ताविति वर्णाः। असमासो मध्यसमासो वेति समासः। तथा माधुर्यवती पदान्तरयोगे रचना माधुर्यस्य व्यञ्जिका। उदाहरणम्-

सततं सन्तनोत्यस्या नितान्तन्तान्तचेतसः।
दुरन्ता कान्तचिन्तेयं हन्त सन्तापसन्ततिम्॥

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः।
यदिः शसौ वृत्तिदैर्ध्यं गुम्फ उद्धत ओजसि॥१०॥

वर्गप्रथमतृतीयाभ्यो मन्त्ययोस्ताद्द्वितीयचतुर्थयोः। क्रमेण योगः। यथा- कक्वटी उच्छा उत्थानं ककुप्फणं रुग्धासः उज्झितः तद्धविः अब्भारः। रेफेण योगः। स चाध उपर्युभयत्र वा यस्य कस्यापि। यथा- वक्रः अर्कः दुर्ग्रहः।

तुल्ययोगस्तेन तस्यैव। यथा–

वाक्वार्थः, सच्चित् संघट्टः मत्त इत्यादि। टादिर्गणष्टठडढरूपः शसौ चेति वर्णाः दीर्घसमासो विकटसंघटना चौजसि। उदाहरणम्–

उद्धतमत्तदैत्येन्द्रहत्याविक्तलखोद्भटः ।
दंष्ट्राकटकटात्कारवरवक्रोऽवताद्विभुः ॥

श्रुतिमात्रेण शब्दानां यत्रार्थप्रत्ययो भवेत्।
साधारणं समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः॥११॥

समग्राणां रसानां समासानां संघटनानां च प्रसादस्य सर्वत्रोपयोगान्नवर्णगतो नियमः। उदाहरणम्–

कोपे यथातिललितं न तथा प्रसादे
वक्त्रं विधे सततमातनु मानमस्याः।
इत्याकलय्य दयितस्य वचोविभङ्गीं
राधा विवर्तितविनम्रमुखी बभूव॥

गुणायत्तानामपि रचनादीनां क्वचिद्विपर्ययः स्यादित्याह–

वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित्क्वचित्।
रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥१२॥

क्वचिद्वाच्यप्रबन्धानपेक्षया वक्त्रौचित्यादेव क्वचिद्वक्तृप्रबन्धान-पेक्षया वाच्यौचित्यादेव, क्वचितु वक्तृवाच्यानपेक्षया प्रबन्धौचित्यादेव रचनाद्या भवन्तीत्यर्थः। क्रमेणोदाहरणम्–

मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाधातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पाटनिर्धातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम्॥

अत्र वक्तुर्भीमस्यौद्धत्यात्तथा रचनादयः।

प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयमिलत्सैंहिकेयोपघात–
त्रासाकृष्टाश्वतिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम् ।

कुर्वत्काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव मरुताकन्धरारन्ध्रभाजां
भाङ्कारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम्।।

अत्र वाच्यस्य कुम्भकर्णशिरसो भीषणत्वेनोजस्वित्वादुद्धता रचना।

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्ह्रदाः पूरिताः
क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः।
तान्येवाहितशस्त्रघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे
यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः।।

अत्र प्रबन्धौचित्यादेव वर्णसमासौ।

।। इति भरतसूत्रवृत्तौ साहित्यकौमुद्यां गुणालङ्कारभेदनिर्णयो नामाष्टमः परिच्छेदः।।

नवमः परिच्छेदः

पूर्वत्र लक्षितानलङ्कारान्दर्शयन् शब्दस्य प्रथमं धीविषयत्वात्तद्-गतांस्तावदाह-

यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथान्येन योज्यते।
श्लेषेण काक्वा विज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा।।१।।

तथेति। श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च। क्रमेणोदाहरणम्-

राधे त्वं कुपिता, त्वमेव कुपिता स्रष्टासि भूमेर्यतो
माता त्वं जगतां, त्वमेव जगतां माता न विज्ञो परः।
देवि त्वं परिहासकेलिकलहेनन्तात्वमेवेत्यसौ
स्मेरो वल्लभसुन्दरीभवनमञ्शौरिः श्रियं वः क्रियात्।।

अत्र कुपितेति सभङ्गेण श्लेषेण मातेत्यभङ्गेन।

अतसीकुसुमश्यामं शतसीमन्तिनीवृतम्।
सतृष्णं कृष्णमालोक्य हृदयं न विदूयते।।

अत्रैकया निषेधार्थेऽप्रयुक्तो नञ् परया च काक्वा दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः।

वर्णसाम्यमनुप्रासः

स्वरवैसादृश्येऽपि व्यञ्जनसादृश्यं वर्णसाम्यं यदि स्वरसादृश्यमपि स्यात् तर्हि प्रकर्षायैव तत्। यस्योच्चारणेन पूर्वानुभवसंस्कारोद्बोधस्तेन साम्यमिह विवक्षितम्। ततश्च वर्गेषु प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोश्च साम्यम्। नणयोः शसयोश्च रसाद्यनुगुणः प्रकृष्टो न्यासोऽनुप्रासः।। तं विभजति-

छेकवृत्तिगतो द्विधा।

छेको विदग्धः। रसविषयव्यापारवती वर्णरचनावृत्तिः। तत्प्रयोज्यत्वात्तदनुगतत्वाच्च छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेति द्विविधः सः।

तयोः स्वरूपमाह-

सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः।

अनेकस्यार्थाद्व्यञ्जनस्य सकृत्साम्यं छेकानुप्रास:। उदाहरणम्-

जहार हरिणाक्षीयं कुन्देन्दुमधुरस्मितै:।
कुण्डलोज्ज्वलगण्डश्रीर्विदयं हृदयं मम॥

अत्रासंयुक्तयो: संयुक्तयोश्चानेकस्य सकृत्साम्यम्।

एकस्याप्यसकृत्पर:॥२॥

एकस्यानेकस्य च व्यंजनस्य द्विर्बहुकृत्वो वा साम्यं वृत्त्यनुप्रास:। उदाहरणम्-

मुक्ताहारं दधदुडुचक्राकारं स्मारं गोपीमनसि मनोजारोपी।
कोपीकंसे खलनिकुरम्बे तंसे वंशेरङ्गीदिशतु रतिं न: शार्ङ्गी॥

अत्रैकस्यानेकस्य च व्यञ्जनस्य द्वि: साम्यम्।

मुकुन्दनन्दीश्वरमन्दिरस्य
तवेन्दिराभि: प्रतिबिम्बितस्य।
यदा पदाब्जं प्रमदादुपास्ते
तदा सदानन्दतया चकास्ति॥

अत्रानेकस्य च व्यञ्जनस्य बहुकृत्व: साम्यम्।

एकस्य सकृत्साम्येऽपि केचिद् वृत्तिमिच्छन्ति। यथा-व्याधूतचूताङ्कुर इति। सा च वृत्ति:

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकेष्यते ।
ओज:प्रकाशकैस्तैस्तु परुषा कोमला परै:॥३॥

परैरुभयो: शेषैर्वर्णै:। तेन त्रिधा वृत्त्यनुप्रास:। क्रमेणोदाहरणम्-सन्ततं सन्तनोति इत्यादि, उद्धत्तमत्तदैत्येन्द्र इत्यादि लोलालिमाला इत्यादि च।

केषांचिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मता:।

एतास्तिस्त्रो वृत्तय: क्रमाद्वैदर्भीगौडीपाञ्चाल्याख्या रीतय: कैश्चिदाख्यायन्ते।

रीतिर्नामाङ्गसंस्थानविशेषवद्गुणहेतुको वर्णविन्यासविशेष: सा च गुणग्रन्थग्रस्तत्वादिह न लक्षिता।

शाब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रत:।

शब्द: पदं प्रातिपदिकं च तद्गत: न तु वर्णनिष्ठ:। तुर्भिन्नक्रमे। शब्दार्थयोरभेदेऽपि तात्पर्यमात्रतो भेदे सतीति यमकाद्भेद:। लाटजनप्रियत्वाच्च लाटानुप्रास:। लाटो विदग्ध:। पदानां पदस्यापि। स लाटानुप्रास:।

क्रमेणोदाहरणम्–

नास्ति चित्ते हरिर्यस्य तस्य तीर्थाटनं मुधा।
अस्ति चित्ते हरिर्यस्य तस्य तीर्थाटनं मुधा।।

अत्र हरिविमुखस्य तीर्थाटनादावपि न किंचित्फलम् तत्संमुखस्य तु विनापि तस्मात्तत्फलमस्तीति तात्पर्यं भिद्यते।

प्रियाविरहिते चित्ते सत्यमिन्दुर्दवानलः।
दवानलः क्व वा तापमीदृशं तनुते तराम्।।

अत्र प्रथमं दवानलपदं विधेयपरम् द्वितीयं त्वनुवादपरमिति। एतं पदानुप्रास मन्येऽपि मन्यन्ते।

वृत्तावन्यत्र तत्र वा।।४।।

नाम्नः स वृत्त्यवृत्त्योश्च एकस्मिन् समासे भिन्ने वा समासे समासासमासयोर्वा नाम्नः प्रातिपदिकस्य सारूप्ये स लाटानुप्रासः।

उदाहरणम्–

हिमकिरणकिरणमधुरा राकाराकामृतांशुमुख यदि माम्।
प्रकटितनिजगुण गुणज्ञनिमदहन्त ते नमः प्रेम्णे।।

अत्रैकस्मिन् समासे किरणयोः साम्यम् भिन्ने समासे गुणयोः समासासमासयोस्तु एकयोरितियोज्यम्।

तेनायं पञ्चधा मतः।।५।।

अयं लाटप्रियः संकलनया त्वनुप्रासस्त्रिधा छेकवृत्तिलाटपूर्वकत्वात्।

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः।
यमकं पादतद्भागवृत्ति तद्यात्यनेकताम्।।६।।

भिन्नार्थस्य स्वरव्यञ्जनरूपस्य वर्णसङ्घस्य सा पूर्वानुपूर्वीका पुनः श्रुतिर्यमकं तेन नदीदीन इत्यादौ न प्रसङ्गः।

ननु समरसमरऽसोयमित्यादावेकस्य वर्णसङ्घस्यार्थवत्त्वम्, अपरस्य तु निरर्थकत्वम्। नदीनदीप्तिरित्यादावुभयोश्च। ततः कथंमर्थभिन्नानामिति युक्तं भाषितुमित्यत उक्तम्–

अर्थे सतीति। तच्च यमकं पादतद्भागावृत्तिरूपतया पादाद्यावृत्तेश्च बहुविधतया प्रभूततमभेदम्। तस्य दिङ्मात्रमुदाह्रियते–

मनोजहारप्रतिमा कृतकोपा नितम्बिनी।
मनोजहार प्रतिमा ममासौ वामवीक्षितैः।।

अहो अहोभिर्न कलेर्विदूयते सुधा सुधारामधुरं पदे पदे।
दिने दिने चन्दनचन्द्रशीतलं यशो यशोदातनयस्य गीयते।।

मदनसङ्गरसङ्गरसाकुला
भव विहारिणि हारिणि माधवे।
कुसुमराजिविराजिविभूषणा
मधुपरागपरागपराचिता ।।

रोषेण शश्वन्नहि नागरी गरीयसाकठोरत्वमुपेत्यमात्यमा।
विहाय मानं हरिमानयानया धिया हि सर्वं भवतीहितं हितम्।।

तारावली वेणुभुजङ्गमेन
तारावलीलागरलेन दष्टा।
विषाणिकानादपयो निपीय
विषाणिकामं द्विगुणीचकार।।

इन्द्रनीलमधुरप्रभंजनं हासयन्तमनस: प्रभञ्जनम्।
बिभ्रतं पुरटपिङ्गलं पटं धेहि चित्त नवनीतलम्पटम्।।

मम त्वया मम त्वया नवेहितं नवेहितम्।
स्मराधिके स्मराधिके चरक्षमां च रक्ष माम्।।

न लवोऽपि लवेन च व्यथाया: परिवृद्धौ विदुनोति यस्य सर्व:।
न खलो न खलोमतो मतोन्यस्तमबद्धा: किलकेन संत्यजेयु:।।

एवमादिवैचित्र्यसहस्त्रभागिदं क्लिष्टकाव्यमिति कृत्स्नं न विवृतम्। गद्येषु तु निरन्तरे वा वृत्ति:। यथा–

जयजयसच्चिदानन्दघनघनघटामेदुरदुरवलील इत्यादि

वाच्यभेदेन भिन्ना यद्युगपद्भाषणस्पृश:
श्लिष्यन्ति शब्दा: श्लेषो ऽसावक्षरादिभिरष्टधा।।७।।

अर्थभेदेन शब्दभेद इति न्यायात्। तेन भिन्ना अपि शब्दा यदि युगपदुच्चारणेन श्लिष्यन्ति त्यजन्ति स्वरूपभेदे तदा श्लेष: स च वर्णप्रकृतिप्रत्ययलिङ्गवचनविभक्तिपदभाषाभिरष्टविध:।

उदाहरणम्-

मनस्तुदन्तीक्षणदावतेष्टा
विधौ विरुद्धे तमसि प्रवृद्धे।
तस्मिन्प्रवृद्धे हरितः प्रसादं
धन्या लभन्ते तमसि प्रणष्टे।।

अत्र विधावित्युकारेकारयोः सारूप्याद्वर्णभेदः। क्षणदा ईक्षणदाश्चेति ढाब्दापोः सारूप्यात् प्रकृतिभेदः। तुदन्तीति शतृडीबन्तत्वात् इत्यन्तत्वाच्च प्रत्ययभेदः। इष्टेतिस्त्रीलिङ्गैकवचनान्तत्वात् इष्टा इति पुंलिङ्गबहुवचनान्तत्वाच्च लिङ्गभेदो वचनभेदश्च। हरित इति प्रथमान्तत्वात् पञ्चम्यन्तत्वाच्च विभक्तिभेदश्चेति षोढा।

चमूरुवसतिं प्राप्ता रम्या राममनोरमा।
तेन सीता च लङ्का च सदृशी ददृशे तदा।।

अत्र प्रकृतिप्रत्ययरूपयोः पदयोः सारूप्यात्पदश्लेषः।

महच्चित्रं तमपरं गोरवेणमहारिहम्।
सामदेहं मोहहरं सन्तं भज उमावरम्।।

अत्र संस्कृतप्राकृतयोः सारूप्याद्भाषाश्लेषः। एवमष्टधा।।

भेदाभावात्प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो मतः।।

इहापिर्भिन्नक्रमे।। यथा-

कलाभिर्निर्भृतः श्रीमान् राधया समलंकृतः।
दिव्यत्कुवलयः सोऽयं विधुर्विजयतेतराम्।।

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ। एष शब्दश्लेषः सभङ्गाभङ्गतया द्विविधः। पूर्वोक्तलक्ष्याद्‌बोध्यः।

ननु सभङ्गः शब्दश्लेषः जतुकाष्ठन्यायेन शब्दयोस्तत्र श्लेषणात्। अभङ्गस्त्वर्थश्लेषः तत्र शब्दभेदाभावादेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरेव श्लेषणात् मैवम्। अर्थे भेदे शब्दभेदस्वीकारात्। शब्दस्यैव वैचित्र्यबोधोपायतायां प्राधान्यात्। अर्थमुखप्रेक्षितयार्थालङ्कारत्वे त्वनुप्रासादेरपि तत्प्रसङ्गः। तस्यापि रसादिपरत्वे तत्प्रेक्षित्वात्। तस्मादयमत्र भेदः।

यत् शब्दपरिवृत्तौ श्लेषत्वं भज्यते स शब्दश्लेषः यथा पूर्वोक्तः। एवं नवविधः। यत्र तु न भज्यते स पुनरर्थश्लेषः। यथा-

विलोनसंफुल्लकदम्बमालः
समुल्लसन्मञ्जुलबर्हिबर्हिः।

अशेषसंतापहरो जनानां
कृष्णश्च मेघश्च समुज्जिहीते।।

अत्र कदम्बादिशब्दपरिवृत्तावपि न श्लेषत्वहानि:।

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता।।८।।

यत्र संनिवेशविशेषेण स्थिता वर्णा: खड्गचक्राद्याकारान् प्रकाशयन्ति तच्चित्रं नाम। तत्र खड्गबन्धो यथा–

वीणावाणी सुन्दरीवृन्दमुख्या ख्याता सद्भिर्लक्षणै: कुब्जदेवी।
दीक्षांचक्रे माधवं मानसारा रासोल्लासात्कापितं फुल्लनीवी।।

चक्रबन्ध:

गन्धाकृष्टगुरूत्मदानिनि कने हारप्रभातिप्लुतं
संपुष्णन्तमुपस्कृताध्वनियमीवीचिश्रियोरञ्जकम्।
सद्यस्तुङ्गितविभ्रमं सुनिभृते शीतानिलै: सौख्यदे
देवं नागभुजं सदारसमयं तं नौमि कंचिन्मुदे।।

स्तव्यकविनामगर्भमिदं चित्रम्।

पद्मबन्ध:

कलवाक्य सदाऽलोक कलोदार मिलावह।
कवलाद्य द्धुतानुक कनुतामीरबालक।।

सर्पबन्ध:

रासे सारङ्गसङ्गाञ्चितनवनलिनप्रायवक्षस्थदामा
बर्हालङ्कारहारस्फुरदमलमहारागचित्ते जयाय।
गोपालोदासवीथीललितहितरवस्फाररहास: स्थिरात्मा
नव्यो जस्त्रं क्षणोपाश्रितविततवलो वीक्ष्य रङ्गं बभासे।।

सर्वतोभद्र:

धारासाररसाराधारासलास्यस्यलाररसरा।
सालाकाररकालासारस्परभ्यभ्यरस्पर ।।

हारबन्ध:

कुरु तरुणिं रुषं नोपतापप्रपन्ने भजनिजविजनं तारहारस्फुरन्ती।
स्तनकनकनगौशातपातप्रतप्तां तनुमनुतनुतां भावशाबल्यवत्वाम्।।

गोमूत्रिकाबन्धः

स्मराघनाशिभासुरं जरामराति सादनं।
मुरारिनाम भावरं परावरात्मसाधनम्।।

एष एव बद्धकपाटो मुक्तकपाटो श्वगतिश्च। एवमन्येऽपि भेदाः समुन्नेया नीरसत्वात् ग्रन्थगौरवभयाच्च नात्र कात्स्न्र्येन दर्शिताः।

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा।
एकार्थतेव

भिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठः एकार्थत्वेनेव मुखेनावभासः। पुनरुक्तवदाभासः शब्दस्य स च सभङ्गाभङ्गरूपकेवलशब्दनिष्ठः। क्रमेणोदाहरणम्–

त्वद्बाणविषयो नाभूदबला स्त्री रिपुः क्वचित्।
पारीन्द्रोऽभ्येति कुम्भीन्द्रं मशकं न सकृन्तति।।
द्विषा विकर्तनो भास्वान्बुधः सौम्यः स राजते।।
तथा शब्दार्थयोरयम्।।९।।

उदाहरणम्–

तव तनुशरीरसदृशीं काञ्चनकनकस्य वीरुधं नेक्षे।
राधे सुमुखि भवत्या मुखवदनं कोऽपि शुभ्रांशुः।।

अत्रैकस्य शब्दस्य परिवृत्तौ नायमलङ्कारस्तेन शब्दाश्रयः। परस्य परिवृत्तौ तु स न हीयते तेनार्थाश्रयश्चेत्यु भयालङ्कारता तथाप्यस्य शब्दालङ्कारान्तःपातश्चिरंतनानुसारात्।

व्रजविपिनाद्बकशत्रौ सहसखिभिर्गृहमुपागते सुमुखि।
विधुरिव सकलकलोऽयं विलसति नन्दीश्वरः पश्य।।

इत्येवमादावुपमादिरेव मुख्योऽलङ्कारः श्लेषप्रतिभा तु तदुत्पत्तिहेतुः साम्यं तु शब्दमात्रेणैव।

।। इति श्रीभरतसूत्रवृत्तौ साहित्यकौमुद्यां शब्दालङ्कारनिरूपणो नाम नवमः परिच्छेदः।।

दशमः परिच्छेदः

अथार्थालङ्कारानाह-

साधर्म्यमुपमा भेदे

वास्तवे भेदे सत्युपमानोपमेययोः केनचित्समानेन धर्मेण सम्बन्धः उपमा। भेदग्रहणादनन्वये नातिव्याप्तिः।

पूर्णा लुप्ता च।

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकैः पूर्णा। तत्रोपमानं पद्मादि, उपमेयं मुखादि। साधर्म्यं गुणक्रियारूपं मनोज्ञत्वविकाशादि। उपमावाचकस्त्विवादिः। एष्वेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वाऽभावे लुप्ता। अग्रिमा

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा।।१।।

अग्रिमा पूर्णा श्रौत्यार्थी चेति द्वेधापि वाक्यादौ संभवात् षोढा।

अयमर्थः- यथेवादिशब्दः तत्र तस्येवेति सूत्रविहितो वतिश्च यत्परोऽस्ति तस्यैव वोपमानत्वावगतिरिरिति स चोपमानविशेषणं भवति तथापि श्रुतमात्रः सन्नुभयगं धर्मं षष्ठीव सम्बन्धं बोधयतीति तत्सत्वे श्रौत्युपमा। तुल्यादिशब्दः तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिरिति सूत्रविहितो वतिश्च यत्रास्ति सात्वार्थी, साधर्म्यस्यार्थत्वात्। तेन तुल्यमिति तुल्यशब्द उपमेयपरः। तस्य तुल्यमित्युपमानपरः। उभयं तुल्यमित्युभयपरश्चेत्येवं तुल्यादिशब्दानामेक- निष्ठविश्रान्त्यभावादर्थपर्यालोचनया तौल्यप्रतीतेरार्थीत्वमित्यर्थः।

आदिना समसमानसदृशसंमितचौरबन्धुप्रभृतयः। वाक्यं प्रसिद्धं समासश्च। तद्धितस्तु वतिकल्पब्देशीयबहुच्प्रभृतिः। ततश्च वाक्यगा समासगा तद्धितगा च श्रौती तथार्थी चेति षोढा पूर्णोपमा। उदाहरणम्-

भारती सुमधुरा सुधा यथा मोदकृद् विधुरिवास्यमण्डलः।
सौभगं तव हरे पटीरवन्नागरी त्वयि न काऽनुरज्यते।।

अत्र क्रमेण श्रौतीत्रयम्। विधुरिवेत्यत्र इवेन समासो विभक्त्यलोपश्चेति समासः पटीरवदिति षष्ठ्यन्तादिवार्थे वतिः।

वदनं वरद्युतिसमं सुधांशुना गुरुकुम्भयुग्मसदृशं कुचद्वयम्।
तव सीधुवत्सुखकरं वचः प्रिये तरुणीमणिस्त्वमिह भासि राधिके।।

अत्र क्रमेणार्थीत्रयम्। सीधुवदित्यत्र तेन तुल्यमिति वतिः।

तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः।

साधारणधर्मस्य लोपे पूर्ववदेव षोढा स्यात्। किंत्वत्र तद्धितगा श्रौती न संभवतीति पञ्चधा लुप्ता। वाक्यगा समासगा च श्रौती लुप्ता। आर्थी लुप्ता तु तद्धितगा चेति। उदाहरणम्–

वदनं विधुर्यथोक्तिः सुधेव तुल्या तनूः प्रसूनेन।
अधरस्तु बिम्बबन्धुर्मनः कथं कुलिशकल्पं ते।।

अत्र धर्मलोपे पञ्चधा लुप्ता क्रमाद्बोध्या।

उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा।।२।।

यथा–

त्वत्पादाभ्यां समं क्वापि नास्ति चित्तहरं विभो।
देव त्वत्सदृशं हारि कथमास्तां जगत्त्रये।।

वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि।

कर्मकर्त्रोर्णमुलि वादेरुपमावाचकस्य लोपे षट्। समासेन कर्मणोऽधिकरणञ्च जातेन क्यचा कर्तरि क्यङा कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुला च संभवात्।।

क्रमेणोदाहरणानि–

बिभ्राणः परितश्छविं नवघनश्यामां सखीयन्नता–
न्प्रसादीयति यौवनेषु वनितावृन्देषु कामायते।
दृष्ट्वा पङ्कजदर्शमास्यमलिसंचारं चरन्त्युत्तृषो,
यस्य ब्रह्मशिवादयः स भगवान्कृष्णः पुनीतां जगत्।।

अत्र घनश्यामामिति उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः। नतान्सखीनिवाचरतीति कर्मणः क्यच्। प्रसादेष्विवाचरतीत्याधाराच्च। काम इवाचरतीति कर्तरि क्यङ्। पङ्कजमिव दृष्टेति कर्मणि णमुल्। आलिन इव संचरन्तीति कर्तरि चेत्युपमा वाचिनि लोपे षोढा। क्यजादौ धर्मलोपे लुप्तेति केचित्।।

एतद्द्विलोपे क्विप्समासगा ।।३।।

एतयोर्द्वयोर्धर्मवाद्योर्लोपे क्विब्गा समासगा चेति द्वेधा। क्रमेणोदाहरणम्-

स्वभक्तहृदयाकाशे चन्द्रसि त्वमहर्निशम्।
अत: पुरुषशार्दूल त्वामहं शरणं गत:।।

अत्र चन्द्र इवाचरसीति क्विप्। पुरुष: शार्दूल इवेति उपमितं व्याघ्रादिभि: सामान्याप्रयोगे इति समास:।

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते। वृत्ति: समास:।

क्यचि वाद्युपमेयासे।

वादेरुपमेयस्य च निरासे क्यचि च दृश्यते। क्रमेणोदाहरणम्-

नास्ति यत्सदृशं क्वापि नापि तुल्यं यदाख्यया।
भ्रमरीयति सश्रीमान्स्वभक्तहृदयाम्बुजे।।

अत्र यत्सदृशं नास्तीति समासगा। यदाख्यया तुल्यं नेति वाक्यगा भ्रमरीयतीति क्यज्गा च। आत्मानं भ्रमरमिवाचरतीत्युपमेयस्यात्मन-स्तथेवशब्दस्य च वाचकस्य लोप:।

त्रिलोपे च समासगा।।४।।

त्रयाणां वादिधर्मोपमेयानाम्। यथा-

हरिणीनयनावृत प्रभो करिणीवल्लभकेलिविभ्रम।
तुलसीप्रिय दानवाङ्गनाकुलसीमन्तहर प्रसीद मे।।

अत्र हरिणीनां नयनानीव मनोज्ञानि नयनानि यासामिति विग्रह:। सत्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति समासलोपौ। उपमा: संकलयति-

एकोनविंशतिर्लुप्ता: पूर्णाभि: पञ्चविंशति:।

पूर्णाभि षड्भि: सह।

अथालुप्तधर्मास्वासु कश्चिद्विशेष:। यथा-

कृष्ण: सभार्यो गरुडोपरिस्थिति: सूर्योपरिश्लिष्ट तडिद्घोनो यथा।
आधावताभौ समुखान्रिपून्मृधे जघान बाणैररिणा च स क्षणात्।।

इयं बिम्बानुबिम्बोपमा, कृष्णादिदृष्टान्तवद्धनादे: प्रतिपादनात्। असंभाव्योपमानसमुद्भावनादभूतोपमा चोच्यते।

एकस्य बहूपमानत्वे मालोपमा। तत्राभिन्ने साधर्म्ये। यथा–

कुमुद्वतीव शीतांशोः केतकीव मनोभुवः।
नलिनीव रवेरासीन्मनोज्ञा राधिका हरेः।।

भिन्ने यथा–

सुधाधारेव मधुरा कौमुदीव सुशीतला।
कीर्तिर्दीव्यति कृष्णस्य गङ्गेव जनपावनी।।

यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे रसनोपमा। तत्र भिन्ने साधर्म्ये यथा–

यस्य बुद्धिरिवाधीतिरधीतिरिव धीरता।
धीरतेव क्रिया गुर्वी विष्णुभक्तिं स विन्दति।।

भिन्ने यथा–

वपुरिव मधुरं रूपं रूपमिवानन्ददायि गुणवृन्दम्।
गुणवृन्दमिव विशुद्धं यशः कृशाङ्गीसमा तु तव राधे।।
वाच्ये गम्ये च सा साम्ये एकदेशविवर्तिनी।।५।।

यथा–

कटाक्षैरिव नीलाब्जैर्मुखेनेव सुधांशुना।
काशैर्हासैरिवायाता शरत्कृष्णस्य दृक्पथम्।।

अत्र नीलाब्जादीनां कटाक्षादिसादृश्यं वाच्यम्। शरदस्तरुणीसादृश्यं तु गम्यमेव। एवंविधबहुवैचित्र्यसंभवादुक्तभेदान्तर्भावाच्च नैतासूत्रकृता लक्षिताः।।

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे। अनन्वयः।

अत्रोपमानान्तराऽसंभवो विवक्षितः।

उदाहरणम्–

आलोकि सा बालकुरङ्गनेत्रा
राधेव राधा भुवनेऽद्वितीया।
अद्यापि मे सन्ति मनोनिखाताः
ते तत्कटाक्षा इव तत्कटाक्षाः।।

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः।।६।।

तयोरुपमानोपमेययोश्चेत्परिवृत्तिरर्थाद्वाक्यद्वये स्यात्तदोपमेयोपमा।

उदाहरणम्-

श्रीराधिकानन्यसमालसत्यसौ
माधुर्यसंपत्तिरिवाद्य विद्विष:।
माधुर्यसंपत्तिरपीयमुच्चकै:
श्रीराधिके वा ऽनुपमा विराजते।।

इहोपमेयेन पुनरुपमाविधानादन्यदुपमानं व्यवच्छिद्यते।।

संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्।।

समेनोपमानेन तदात्मनेति यावत्। संभावनं संदेह:। उत्कटकोटिक: संदेह इत्यर्थ:।

सा च स्वरूपहेतुफलगता त्रिधा। तासूक्तविषयानुक्तविषया चेति स्वरूपोत्प्रेक्षा द्वेधा। हेतुफलोत्प्रेक्षे तु सिद्धविषयासिद्धविषया चेति द्वे प्रत्येकं द्विविधे। तदेवमुत्प्रेक्षा षोढा। क्रमेणोदाहरणम्-

जृम्भानुबन्धविकसद्वदनोदराणां
चन्द्र: करेण कृपयेन कुमुद्वतीनाम्।
निर्वाप्यगाढविरहानलमुज्ज्वलन्त-
मङ्गारपुञ्जमिव कर्षति भृङ्गसङ्घम्।।
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभ:।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता।।

एते स्वरूपोत्प्रेक्षे।

श्याम: कटाक्षनिक्षेपाद्गोपीनां नूनमच्युत:।
गोप्य: पीतांशुकध्यानात्पीतिमानं ध्रुवं दधु:।।
विलासविस्रस्तमवेक्ष्य राधिकाश्रीकेशपाशं निजपुच्छपिञ्छयो:।
न्यक्कारमाशंक्य ह्रियेव भेजिरे गिरिं चमर्यो विपिनं शिखण्डिन:।।

एते हेतूत्प्रेक्षे।

वीक्ष्यावलग्नं सरसीरुहाक्ष्या विभज्यमानं स्तनयोर्भरेण।
तयोर्विधृत्यै विधिरद्भुताभिर्बबन्ध तत्किं त्रिवलीलताभि:।।
रावणस्यापि रामास्तो भित्वा हृदयमाशुग:।
विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम्।।

एते फलोत्प्रेक्षे।

एषा च मन्ये शङ्के ध्रुवमिव प्रायो नूनमित्यादेः प्रयोगे वाच्योच्यते। तस्याप्रयोगे तु प्रतीयमानेति। तयोः पूर्वा दर्शिता।

परा यथा–

तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम्।
हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया।।

रूपकादेरलङ्कारान्तरस्य योगात्त्वियमतिचारुतां भजति।

यथा–

गोवर्धनं गिरिमुपेत्य कटाक्षबाणा–
न्कर्णस्फुरन्मणिशिलोपरि संक्ष्णुवाना।
का मूर्धनुर्ध्रुवनसूचितलुञ्चनेयं
व्यग्रीकरोत्यहह मामपि संभ्रमेण।।

एवमन्यच्च प्रेक्ष्यम्।

ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ तु संशयः।।७।।

प्रकृतस्य समेन यदित्यनुवर्तते। तुर्भिन्नोपक्रमे। तथा चोपमानेनोपमेयस्य यः वैधर्म्यं तदुक्तोविति निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्च संदेहः। नदनुक्तौ तु शुद्धः सः। क्रमेणोदाहरणम्।

मेघः किमेष स कथं धरणौ किमस्मिं–
श्चन्द्रो यमस्य विगतः क्वनु वा कलङ्कः।
माला किमत्र तडितः स्थिरता क्व चास्याः
कृष्णः किमेष सुमुखः सखि पीतवासाः।।

अत्राद्यन्तयोः संशयः। मध्ये मेघाद्यभावनिश्चयः। कृष्णनिश्चये द्वितीयस्योत्थानासंभवात्।

स्मरजयलिपियुक्ता हाटकी पट्टिकेयं
किमु विधृतमनोभूशस्त्रिकं स्वर्णपीठम्।
मदनभुजगपाशाधारतूणं तु हैमं
न हि लसति विराजद्वेणिराधासुपृष्टम्।।

अत्रादौ संशयोऽन्ते तु निश्चय:।

कृष्णस्य वक्त्रं किं पद्मै: किं चन्द्रेण विनिर्मितम्।
उल्लासयति नेत्रालिं तद्वन्मे सुखसागरम्।।

अत्र संशय एव पर्यवसानात् शुद्ध: स:।

उत्प्रेक्षायामुत्कटा संभाव्यभूतैका कोटिरिह तु समकक्षतया कोटिद्वयप्रतीतिरिति भेद:।

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययो:।

व्यक्तभेदयोरप्यतिसाम्यादभेदो रूपकम्।

समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदि।।८।।

बहुत्वमविवक्षितम्। आरोपविषय इवारोप्यमाणाश्चेच्छब्दोपात्ता: स्युस्तदा समस्तवस्तुविषयं नाम रूपकम्। यथा–

लक्ष्मीदृगिन्दीवरपीतमङ्गुलिच्छेदोल्लसत्सुन्दरतामधुप्लुतम्।।
पदारविन्दं नखरांशुकेसरं स्मराम्यहं कं सरहस्य सर्वदा।।

यथा वा–

नखसितरुचिगङ्गा कृष्णपादप्रयागे
तदुपरि शितिरोचिर्भानुजा सङ्गतासीत्।।
अरुणकिरणधाराधातृकन्याप्यधस्ता–
ल्लसति निखिलसर्वाभीष्टदेयं त्रिवेणी।।

श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत्।

आरोप्यमाणा: केचिच्छब्दा: केचिद्वार्थाश्चेत्तदैकदेशविवर्ति रूपकम्। उदाहरणम्–

माधुर्यमधुभि: पूर्णं दशनद्युतिकेशरम्।
गोपीनेत्रालिनिष्पीतं पश्यालि वदनं हरे:।।

अत्र माधुर्यादौ मधुत्वाद्यारोप: शाब्द: वदने पद्मत्वारोपस्त्वार्थ:।

साङ्गमेतत्

एतत् रूपकद्वयं साङ्गम्।

निरङ्गं तु शुद्धम्

यथा–

मुखेन्दुस्तव गोविन्द प्रकाशयति मे मन:।

रूपकमसमासवद्वैयधिकरण्येऽपि वीक्ष्यते। यथा–

मुखमम्बुजमुत्पाद्य मृगाक्षि चतुराननः।
भ्रुवा तु मधुपश्रेणीं विदधे चतुरस्तव॥

माला तु पूर्ववत्॥९॥

पूर्वेषामिव पूर्ववत्। एकस्मिन्बहूनां रूपणे मालारूपकम्। उपलक्षणमिदमुपमादेः। उदाहरणम्–

श्रवसोः कुवलयमक्ष्णोरञ्जनमुरसो महेन्द्रमणिदाम।
वृन्दावनरमणीनां मण्डनमखिलं हरिर्जयति॥

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः।
तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा॥१०॥

परस्य यस्य कस्यचिदारोपश्चेन्नियतस्य प्रकृतस्यान्यतादात्म्यारोपणे हेतुः स्यात्तदा परम्परितं नाम रूपकम्।

तत्र परस्य वाचकं श्लिष्टं भिन्नं वेति द्विविधमपि केवलं मालारूपं चेति चतुर्विधं तत्। क्रमेणोदाहरणम्–

उन्मीलयन्कुवलयं निमीलयन्दानवाम्बुजश्रेणीम्।
व्रजनरपतिसुत भवतो यशःसुधांशुः समुल्लसति॥

अत्र कुवलये भूमण्डले श्लिष्टशब्दवाच्ये कुवलयत्वस्यारोपः प्रकृतस्य यशसः सुधांशुत्वारोपणे हेतुः दानवेषु भिन्नशब्दवाच्येष्वम्बुजत्वारोपश्च तथा।

मालारूपकं यथा–

कमलामोदरोलम्बो महत्पङ्कक्षयांशुभान्।
योगिमानसहंसोऽयं भवताद्भवतापभित्॥

अत्र कमलायाः मोद एव कमलानामामोद एवमाद्यारोपो भगवतो रोलम्बत्वाद्यारोपे हेतुः श्लिष्टमत्र वाचकम्।

दारिद्र्यगजपञ्चास्यो दुर्नयाम्बुधिमन्दरः।
दानवारण्यदावाग्निदुःखं दामोदरो द्यतु॥

अत्र दारिद्र्यादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य गजत्वाद्यारोपो दामोदरस्य पञ्चास्यत्वाद्यारोपे हेतुः। इह हेतु–फलयोर्वैपरीत्यं केचिदाचक्षते। तदेवमष्टौ रूपकभेदाः।

प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्स्थाप्यते सा त्वपह्नुति:।

उपमेयमसत्यं कृत्वोपमाने सत्यतया स्थापितेऽपह्नुति:। यथा-

ताम्राधरौष्ठदलमुन्नतचारुनास-
मत्यायतेक्षणमिदं वतनास्यमास्यम्।
बन्धूकयुग्मतिलपुष्पसरोजयुग्मै:
सम्पूजित: स्वयमसौ विधिनैव चन्द्र:॥

यथा वा-

तन्वि त्वन्मुखचन्द्रेण निर्जितो हन्त लज्जित:।
विषाण्यङ्कमिषाद्भुङ्क्ते: प्राणहानेच्छया विधु:॥

एवमादि भंगयन्तैरनेकधा।

श्लेष: स वाक्य एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत्॥११॥

एकार्थानामपि शब्दानां यद्यनेकार्थवाचित्वं तदा श्लेष:।

उदाहरणम्-

यो बिभर्ति स्ववीर्येण लीलया निखिलं जगत्।
नित्योदय: श्रिया युक्त: स भाति परमेश्वर:॥

अत्राभिधानियमनाभावाद्भगवान् राजविशेषश्च वाच्य:।

परोक्तिर्भेदकै: श्लिष्टै: समासोक्ति:

अश्लिष्टमपि विशेष्यं यदि श्लिष्टैर्विशेषणैरप्रकृतमर्थान्तरं बोधयति तदा समासोक्ति:।

उदाहरणम्-

सोऽयं रम्भानटनचटुलै: सेव्यमानो मरुद्भि:
कम्राशोकोत्तमसुमनसां निर्भरामोदधारी।
पीयूषेण स्फुरितवसतिस्त्वामुदञ्चद्गुरुश्री-
र्लोकातीत: किल मदयिता वल्लवेशस्य लोक:॥

अत्र श्लिष्टविशेषणमहिम्ना स्वर्गस्य च प्रतिपादनम्।

निदर्शना।

अभवन्वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पक:॥१२॥

अविध्यन् वस्तुसम्बन्धश्चेदुपमां परिकल्प्य तदा निदर्शना।

उदाहरणम्–

क्वाहं दैन्यभराक्रान्तः क्वायं श्रीपतिरच्युतः।
तृषार्तमुपसंयातो निपातः सौरसैन्धवः।।

अत्र तृष्णाकुलस्य गङ्गासङ्गम इव दीनस्य मे श्रीकान्तसाक्षात्कार इत्युपमा कल्प्यते। यथा वा–

कामं सर्वाभीष्टकन्दं मुकुन्दं
या निर्बन्धात्प्राहिणोदिन्धानाय।
आचार्यानी सा करोति स्म पण्यं
पिण्याकार्थं हन्त चिन्तामणिन्द्रम्।।

अत्र चिन्तामणिना पिण्याकं क्रीणतीव कृष्णेनेन्धनमाहरन्त्याचार्यानीत्युपमायां पर्यवसतिः। मालारूपा यथा–

स तितीर्षति पाथोधिं पाणिनेन्दुं जिघृक्षति।
पिधित्सति रविं यस्ते कृष्णेयत्तां चिकीर्षति।।

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च सा परा।

एकैव क्रिया चेत्स्वरूपस्य स्वहेतोश्च सम्बन्धं वक्ति तदा परा निदर्शना। उदाहरणम्–

कोऽत्र भूमिवलये जनान्मुधा तापयन्सुचिरमेति संपदः।
वेदयन्निति दिनेन भानुमानाससाद चरमाचलं ततः।।

अत्र रवेर्दिनेनास्तादिप्राप्तिः क्रिया सा स्वरूपस्य मुधापरतापनरूपस्वहेतोश्च सम्बन्धं ज्ञापयति।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया।।१३।।

अप्रासङ्गिकार्थोक्तिर्यदि प्रासङ्गिकार्थमाक्षिपति तदा ऽप्रस्तुतप्रशंसा। तद्भेदानाह–

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति।
तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा।।१४।।

कार्यादिके प्रस्तुते सति तदन्यस्य कारणादेरुक्तिस्तुल्ये च तुल्यस्येति पञ्चविधासौ।

क्रमेणोदाहरणम्–

प्रियां सदाभामभिधायवाचं
निपी य मद्वक्त्रसुधामुदार:।
विहाय मां सुन्दरि नन्दसूनु:
स चञ्चल: कुत्र गतो न जाने।।

अत्र किमिति दु:खिता त्वमुपलक्ष्यसे इति कार्ये प्रस्तुते तत्कारणं प्रियविच्छेदोऽभिहित:।

अस्ताचलं चुम्बति भानुबिम्बे गृहे गृहे गोकुलसुन्दरीणाम्।
दिव्यानुलेपाभरणाम्बराणि कृष्णा ह्रियन्ते परित: सखीभि:।।

अत्र कृष्णान्तिकागमने कारणे प्रस्तुते तत्कार्यमनुलेपाहरणाद्युक्तम्।

शङ्के नीता: सपदि दशमस्कन्धपद्मावलीनां
वर्णान्कर्णाध्वनि पथिकतामानुपूर्व्याद्रवन्त:।
हंहो डिम्भा: परमशुभदान्हन्तधर्मार्थकामा–
न्यद्गर्हन्त: सुखमयममी मोक्षमप्याक्षिपन्ति।।

अत्र चतुर्वर्गतिरस्कारितया स्कन्धसामान्ये प्रस्तुते दशमस्य तद्विशेषस्योक्ति:।

रमणी कमनीयाङ्गी रागिणी च विशेषत:।
प्रणयेनानुनेयेति तथ्यं नाथ वदामि ते।।

अत्र भानिनीं मत्सखीं त्वमनुनयेति विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्योक्तौ तिस्रो विधा: श्लेष: समासोक्ति: सादृश्यमात्रं चेति। क्रमेणोदाहरणम्–

त्यजन्कुवलयाधिकां घनरसश्रियोल्लासिनीं
पुर: सुरतरङ्गिणीं मधुरमत्तहंसस्वनाम्।
मलीमसपयोधरामपि मदान्धपद्मिन्निमां
भजन्किमिव पङ्किलामहह कर्मनाशामसि।।

अत्र नायिकादे: प्रस्तावे तत्तुल्यो नद्यादिरुक्त:। कुवलयादिशब्दानां ह्यर्थकत्वात् श्लेषच्छाया।

किं चातकीरपि रसस्पृहयैकताना
वर्षन्तमम्बुदमपि स्ववशं नयन्ती।
वात्ये विधाय दृगगोचरमेव तासां
छन्नेन राजसि रजोभिरनेन कामम्॥

अत्र रासे हरिणा त्यक्तानां गोपीनां तेनोपभुक्तायाश्च मुख्यायाः प्रस्तावे तत्तुल्यानां चातकीनां वात्यायाश्चोक्तिः। चातकीप्रभृतीनां प्रतिनायिकादित्वं विशेषणसामर्थ्यादवसेयमिति समासोक्तिच्छाया।

चन्द्रिकां चन्द्रलेखायाश्चकोरे पातुमुद्यते।
पिधानं विदधे सद्यः शरदम्भोधरावली॥

अत्र गान्धर्विकाकृष्णयोर्जरत्याश्च प्रस्तावे तत्तुल्ययोश्चन्द्रिका-चकोरयोः शरदब्दश्रेण्याश्चोक्तिरिति सादृश्यमात्रम्।

वाच्ये ज्ञाप्यस्यारोपादनारोपाच्च क्वचिदेषा दृश्यते। क्रमेणोदाहरणम्-

धन्यो जनपदो यत्र गङ्गाद्याः सरितोऽमलाः।
पापे मयि मरौ नैकः कूपोऽपि सुलभोदकः॥

अत्राचेतनस्य मरोः प्र तुतनिर्विण्णपुरुषत्वारोपेणैव वचनोपपत्तिः।

भविष्यत्यद्य वा श्वो वा वसन्तसमयागमः।
कथं म्लायसि वासन्ति प्रयास्यसि महोत्सवम्॥

अत्र ज्ञाप्याया नायिकाया विनैवारोपं लतावृत्तान्तेनैव वाच्यार्थोपपत्तिः।

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत्।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्॥१५॥
कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः।
विज्ञेयातिशयोक्तिः सा

अन्तर्निगीर्णस्योपमेयस्य यदुपमानेन निरूपणं सातिशयोक्तिः प्रथमा। यच्च तदेव वस्त्विदमन्यदेवेति निरूप्यते सा द्वितीया। यदि चेच्छब्दाभ्यां यद्यर्थस्योक्तौ याऽसंभवार्थस्य कल्पना सा तृतीया। हेतोः शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य या प्रागुक्तिरेककालता वा सा चतुर्थी।

क्रमेणोदाहरणम्–

तवाद्य शुभरोहिणीवृषभराशिभाजः परा–
मवेत्य गणनादहं सुखसमृद्धिमत्रागता।
तदेहि मुदिराकृते परमचित्रकोदण्डमाऽ
खण्डविधुमण्डला भवति विद्युदुद्द्योतताम्।।

अत्र विद्युद्विधुमण्डलचित्रकोदण्डतया श्रीराधिका तन्मुखभ्रुवो ऽध्यवसीयन्ते।

अन्यैव सौन्दर्यसमृद्धिरस्या भङ्गी तथान्या वपुषो दृशोश्च।
स्वान्तस्य चोल्लासभरस्तथान्यो राधैव सान्या प्रियसङ्गमेन।।
पूर्णो यदि स्यादनिशं सुधांशुः च चेत्कलङ्केन भवेद्विहीनः।
चकोरपेयोऽपि न चेदयं स्यात्तदास्य दास्याय तदैव राधे।।

प्रागेव हरिणाक्षीणां विवेश हृदयं स्मरः।
दृग्गोचरीभवन्पश्चाद्भवान्भुवनमोहनः ।।
आश्लिष्यन्ति समं देव ज्यां परांश्च तवेषवः।।

प्रतिवस्तूपमा तु सा।।१६।।
सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः।

एकस्य साधर्म्यस्योपमानवाक्ये उपमेयवाक्ये च शब्दभेदेन चेद्वृत्तिस्तदा प्रतिवस्तूपमा। उदाहरणम्–

हरिभक्तिरसाभिज्ञो न मोक्षमभिकाङ्क्षति।
प्रसूनमपरं भृङ्गो नेच्छन्त्यम्बुजलम्पटः।।

अत्रोभयत्रापि वाक्ये स्पृहारूप एको धर्मः शब्दभेदेनोपात्तः।

मालारूपा च यथा–

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता।।

अत्र सर्वत्र स्वाभाविकत्वमेको धर्मः।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्।।१७।।

सर्वेषां धर्माणां प्रतिबिम्बवद्भासनं दृष्टान्तः। स च साधर्म्येण वैधर्म्येण चेति द्वेधा।

क्रमेणोदाहरणम्–

जनः कृष्णपदध्यायी विषयान्नाभिवाञ्छति।
माकन्दमुकुलास्वादी निम्बकान्नात्ति कोकिलः॥
त्वयि दृष्टे जगन्नाथ नष्टा मम भवव्यथा।
दृष्टा नीरजवृन्दस्य ग्लानिरस्तं गते रवौ॥

प्रतिवस्तूपमायामेकस्यैव धर्मस्य द्विधा कृतिः। दृष्टान्ते धर्मयोः साम्यम्। अर्थान्तरन्यासे तु सामान्यविशेषरूपयोर्वाक्यार्थयोः समर्थ्यसमर्थकभाव इत्येषामसाङ्कर्यं भाव्यम्।

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्।
सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम्॥१८॥

उपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिर्यदि सकृदुपादीयते यदि वा बह्वीषु क्रियास्वेकं कारकं तदा दीपकम्। क्रमेणोदाहरणम्–

नदीनां च बधूनाञ्च इत्यादि। अत्र प्रेम्णा प्रकृतत्वादुपमेयत्वम्। नद्यादीनामप्रकृतत्वादुपमानत्वम्। वक्रगतिरूपो धर्मस्तु सकृदुपात्तः।

लज्जते चिन्तयत्यन्तर्मुहुर्मन्दति ताम्यति।
मुह्यति प्रथमं प्राप्य राधा माधवदर्शनम्॥

मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम्।

पूर्वपूर्वं चेदुत्तरोत्तरं कुर्यात्तदा मालादीपकम्। उदाहरणम्–

भाग्यैर्भूम्या भवान्प्राप्तो भवता महिता मतिः।
मत्या मुमुक्षुशरणं चरणं मुरवैरिणः॥

नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता॥१९॥

प्रकृतानामेवाप्रकृतानामेव वा धर्मश्चेत् प्रकाश्यते तदा तुल्ययोगिता। उदाहरणम्–

दृष्टिं निधाय सुरभीनिकुरम्बवीथ्यां
कृष्णेतिवर्णयुगलाभ्यसने रसज्ञाम्।
शुश्रूषणे मुरलिनिस्वनितस्य कर्णौ
चित्तं मुखे तव नयत्यहरद्य राधा॥

अत्र प्राकरणिकानामेव दृष्ट्यादीनां निधानरूपैकक्रियासम्बन्ध:। यथा वा–

त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते।
मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता।।

अत्र मालत्यादीनामप्राकरणिकानामेव कठोरतारूपैकगुणसम्बन्ध:।

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेक: स एव स:।

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम्, स व्यतिरेकाख्योऽलङ्कार:।

तद्भेदानाह–

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते।।२०।।
शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लेषे तद्वत्त्रिरष्टता।

उपमेयोत्कर्षोपमाननिकर्षावाधिक्यस्य हेतू। तयोर्युगपदुक्तावेक:। पर्यायेण युगपद्वानुक्तौ पुनस्त्रय:। एवं चत्वारो भेदा:। एषु शब्देनार्थेन च साम्ये बोधिते, तथा क्षिप्ते च सति ते द्वादश स्यु:। अथ श्लेषेऽपि तेषां सम्भवाच्चतुर्विंशतिविधो व्यतिरेक:। साम्यमुपमा।। क्रमेणोदाहरणम्–

रूपं रूपय राधाया: शृणु माधव सादरम्।
अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा।।

अत्र यथा शाब्दप्रयोगाच्छाब्दं साम्यम्।

राधिकानाथनि: सीमगुणसौन्दर्यशालिनी।
निर्गुणान्यव्रजस्त्रीवन्नेयमेनां प्रसादय।।

अत्र तुल्यार्थो वतिरित्यार्थं साम्यम्।

निर्मलं त्वन्मुखं राधे जयतीन्दुं सलाञ्छनम्।

अत्र यथेवतुल्यादिशब्दाभावादाक्षिप्तं साम्यम्। एषु त्रिषु भेदेष्वकलङ्कत्वकलङ्कित्वयोर्गुणादिशालित्वनिर्गुणत्वयोनिर्मलत्वसलाञ्छनत्वयोर्हेत्वोर्युगपदुक्ति:। अनयो: क्रमेण युगपद्वानुक्तावन्येऽपि त्रयस्त्रिका: प्रकारा: सम्भवन्तीति द्वादश भेदा:।

अथ श्लेषेऽपि दर्श्यते–

न चन्द्रवत्कला: क्षीणा: कलातन्त्रगुरोस्तव।
अतस्त्वामभिलष्यन्ती राधा बाधाशतं गता।।

अत्रेवार्थे वति:। कलाशब्द: श्लिष्ट:। तन्त्रगुरुत्वक्षीणत्वयोर्हेत्वोरुक्ति:।

दानस्निग्धकर:शश्वन्मुरारि: परवारण:।
नान्यवारणवद्धामे पद्मिनीगणभञ्जन:।।

अत्र तुल्यार्थे वति:। दानकरादिशब्दा: श्लिष्टा:। शश्वद्दानस्निग्ध-करत्वपद्मिनीगणभञ्जनत्वयोर्हेत्वोरुक्ति:।

सदोदित्वरतेज: श्री रजनीविहतप्रभम्।
भास्वन्तं जितवानेष भास्वान्वृन्दावनेश्वर:।।

अत्रेवादिशब्दाभावादाक्षिप्तं साम्यम्। भास्वच्छब्द: श्लिष्ट:। आद्यपादयोर्हेत्वोरुक्ति:, अनुक्तिषु भेदास्तु प्राग्वद्बोध्या:। तदेवं चतुर्विंशतिर्व्यतिरेका:।

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया।।२१।।
वक्ष्यमाणोक्तविषय: स आक्षेपो द्विधा मत:।।

क्रमेणोदाहरणम्—

सखि विरहे वनमाली विलोक्य दत्तं त्वया हारम्।
हन्त नितान्तमिदानीं निर्दयहृदि किं भणिष्याम:।।

अत्र वक्ष्यमाणस्य हरिविरहदु:खस्य प्रतिषेधस्त्वां विना स न भविष्यतीति तस्य विशेष:।

नवनीतनिभा राधा बाधा स्मरशराग्निजा।
निर्दयस्त्वमिहोक्तेन किंवा न ब्रूमहे वयम्।।

अत्रोक्तस्यालीविरहदु:खस्य प्रतिषेधस्तस्याशङ्काकथनं तु विशेष:।

क्रियाया: प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना।।२२।।

हेतुभूतक्रियाविरहेऽपि कार्योत्पत्तिर्विभावना। अत्र विनापि हेतुं कार्योदयोपनिबन्धो हेत्वन्तरसापेक्षो भवितुं युक्त:। तच्च क्वचिदुक्तं क्वचिदनुक्तमिति द्वेधा।

अनायासकृशं मध्यमशङ्कारतले दृशौ।
अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुव:।।

अत्र वयो निमित्तमुक्तम्। अत्रैव वपुर्दीप्यति सुभ्रुव: इति पाठे त्वनुक्तं तत्।

विशेद्योक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावच:।।

कारणकलापे सत्यपि कार्यानुक्तिर्विशेषोक्ति:। सापि पूर्ववद्द्वेधा।

क्रमेणोदाहरणम्-

त्वां शीलरूपचरितैः परमप्रकृष्ट-
सत्त्वेन सात्विकतया प्रबलैश्च शास्त्रैः।
प्रख्यातदैवपरमार्थविदां मतैश्च
नैवासुरप्रकृतयः प्रभवन्ति बोद्धुम्॥

अत्रासुरी प्रकृतिर्हेत्वन्तरम्।

धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः।
प्रभवोऽप्यनहङ्कारा: कियन्तः संन्ति भूतले॥

अत्र हेतुर्नोपात्तः। यथा वा-

कृष्णस्य चञ्चलकटाक्षशरेण भिन्नं
शूलाकरोषि हृदयं त्वमनङ्ग किं नः।
भस्मीकृतस्य भवतो वृषभध्वजेन
किं भस्मसान्न हि कृतो बत बाहुदर्पः॥

अत्र बाहुभस्मीभावस्तद्दर्पभस्मीभावे हेतुः। जाते च तस्मिन्स नाभूदिति सत्यपि हेतौ कार्यानुक्तिः। अचिन्त्यहेतुकेयमिति भिदान्तरं केचिदाहुः। किं त्वनुक्तहेतुकैवेयम्।

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः॥२३॥

यथा-

उन्मीलन्ति नखैर्लुनीहि वहति क्षौमाञ्चलेनावृणु
क्रीडाकाननमाविशन्ति वलयक्वाणैर्मुहुस्त्रासय।
इत्थं वञ्जुलदक्षिणानिलकुहूकण्वेषु सांकेतिक-
व्याहाराः सुभग त्वदीयविरहे राधासखीनां मिथः॥

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते।
यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा॥२४॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां सामान्यं विशेषेण चेत् समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन तदार्थान्तरन्यासश्चतुर्विधः।

तत्र साधर्म्यात्सामान्यं विशेषेण यथा–

बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति।
संभूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा:।।

अत्र परार्धार्थेन विशेषेण सामान्यात्मा पूर्वार्धार्थः सोपपत्तिकः क्रियते। वैधर्म्याद्यथा–

गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गडिः।।

अत्र परार्धेन पूर्वार्द्धः समर्थ्यते।

साधर्म्याद्विशेषः सामान्येन यथा–

निर्वेदमाप न च न भ्रमणे मुरारि–
र्नाचिन्तयद्व्यसनमृक्षबिलप्रवेशे।
आहृत्य हन्त मणिमेव पुरं प्रपेदे
स्यादुद्यमः कृतधियां हि फलोदयान्तः।।

अत्र विशेषरूपस्त्रिपाद्यर्थश्चतुर्थपादेन सामान्येन समर्थ्यते।

वैधर्म्याद्यथा–

प्राणाः प्रयान्तु मे सद्यस्त्यक्ता या नन्दसुनूना।
सत्यं ता एव जीवन्तु यासां फलवती कृतिः।।

अत्र पूर्वार्द्धः परार्धेन समर्थ्यते।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः।

वस्तुतो विरोधाभावेऽपि विरुद्धतोरिवोभयोरुक्तिर्विरोधः। तं विभजते–

जातिश्चतुर्भिर्ज्यात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः।।२५।।

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश। क्रमेणोदाहरणानि–

दावस्तवायं तुहिनाद्रिवायुः सरोरुहं संचरदुष्मसंपत्।
स्वान्तं निकृन्तन्ति पिकानि कामं वराम्बरं हालहलं किमेतत्।।

अत्र वायुसरोरुहपिकाम्बरशब्दा जातिवाचिनः। दावोष्मकृन्तन–हालहलशब्दाः क्रमाज्जातिगुणक्रियाद्रव्यवाचिनः। एषु प्रतियुग्मं मिथो विरोध इव भासते।

ध्वनिः पिकानां मधुरोऽप्यभूत्कटुः शीतोऽपि दाहं तनुते स्म मारुतः।
सुकोमलोऽप्यच्युत पुष्पकन्दुको भवद्वियोगे पविरेव सुभ्रुवः।।

अत्र मधुरशीतलसुकोमलशब्दा गुणवाचिन:। कटुदाहपविशब्दास्तु क्रमाद्गुणक्रियाद्रव्यवाचिन:।

मूर्छयति च जीवयति च मुरहर वंशी तवाङ्गनाराजि:।
साङ्गीभावमनङ्गं नयति च तत्सिद्धिमन्त्रोऽसौ।।

अत्र मूर्छनजीवने साङ्गीभाश्च क्रिया। अनङ्गो द्रव्यम्।

सरसीकुरुते मनांसि नो मुरहर्तु: पुरतो मृगाक्षि य:।
अधुना विपिनाय सङ्गते सति तस्मिन्कुलिश: स तु स्मर:।।

अत्र स्मरकुलिशौ द्रव्ये।

आगता यमुनाकुञ्जं हारिण्यपि विहारिणी।
नित्यं वलययुक्तापि राधा न वलयान्विता।।

एवमाद्युक्तिवैचित्र्येण श्लेषतोऽपि विरोधो मन्यते।

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादे: स्वक्रियारूपवर्णनम्।।२६।।

स्वयोस्तदेकाश्रययोश्चेष्टारूपयो: रूपं वर्ण: संस्थानं च।

यथा–

मुखपुटनिहितकराङ्गुलिरुच्चलचरण: स देवकीसूनु:।
क्षणरुदितस्मितकुशलो व्रजकुलमुदमतितरामतनोत्।।

यथा वा–

राग: सप्तसु हन्त षट्स्वपि शिरोरङ्गेष्वलं तुङ्गता
विस्तारस्त्रिषु खर्वता त्रिषु तथा गम्भीरता च त्रिषु।
दैर्घ्यं पञ्चसु किं च पञ्चसु सखे संप्रेश्यते सूक्ष्मता
द्वात्रिंशद्वरलक्षण: कथमसौ गोपेषु संभाव्यते।।

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा।

आदौ निन्दा स्तुतिर्वा बुध्यते तयोश्चेदन्यथा रूढि: पर्यवसानं स्यात्तदा व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिर्व्याजस्तुति:। वाच्याभ्यां निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दे चेत् क्रमाद्व्यज्येते तदेत्यर्थ:। क्रमेणोदाहरणम्–

त्वदङ्घ्रिमूलं भजतां मुकुन्द लाभोऽस्तु दूरे वपुषो निजस्य।
चिरंतनस्यापि भवेद्विनाश: स्वभाव एवैष तव प्रसिद्ध:।।

अत्र निन्दया स्तुतिः।

जगति त्वत्समो नान्यः स्पृहाशून्यः समीक्ष्यते।
कृष्ण कीर्तनरत्नानि कण्ठे यत्कुरुषे न हि॥

अत्र स्तुत्या निन्दा।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्॥२७॥

एकान्वयबोधकमपि सहार्थबलादुभयोरवगमकं चेत् सहोक्तिः।

उदाहरणम्–

मतिरघूर्णत सार्धमलिव्रजैर्धृतिरमन्मधुभिः सह विच्युता।
व्यकसदुत्कलिकाकलिकालिभिः सममिह प्रियया वियुतस्य मे॥

अत्र मत्यादिगतस्य घूर्णनादेः सहार्थबलादलिव्रजादिष्वन्वयः। सहाधरतलेनास्या यौवने रागवान्प्रियः इत्यादौ श्लेषाद्विच्छित्तिविशेषः।

विनोक्तिः सा विनान्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः।

यत्रान्येन विनान्यः सन्नसन् (वा) न स्यादशोभनः शोभनो वा स्यात् सा विनोक्तिरित्यर्थः। क्रमेणोदाहरणम्–

न विना प्रेमसंपत्त्या विभाति भगवज्जनः।
न च सा प्रेमसंपत्तिर्विना निःस्पृहतामिह॥

सांख्ययोगादिकैर्भावैर्विनेयमतिशोभना ।
एकान्तिकी हरेर्भक्तिस्तद्वशीकरणौषधिः॥

निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम्।
उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन॥

इत्यत्र विनाशब्दाभावेऽपि तदर्थविवक्षया विनोक्तिः। एवं सहोक्तावपीति केचित्।

परिवृत्तिर्विनिमयोऽर्थानां स्यात्समासमैः॥२८॥

अर्थविनिमयः परिवृत्तिः। स च समैरसमैश्च॥ यथा–

इयं कृष्णादङ्कस्रजमुरुमुपादाय रुचिरां
वदान्यास्मै राधा रुचिरमणिमालामिह ददौ।
निपीयास्याः कृष्णस्त्वधरमधुदन्तक्षतमदा–
दगृहीत्वाभ्यामाल्यो दरतदवलोकं तनुमदुः॥

अत्र समेन न्यूनेन च विनिमय:।

प्रत्यक्षा इव यद्भावा: क्रियन्ते भूतभाविन:।
तद्भाविकं

भूताश्च भाविनश्च पदार्थाश्चेत् साक्षादिव वर्ण्यन्ते तदा भाविकम्। उदाहरणम्–

अत्रासीन्नन्दसद्मेति कलयन्तु धरामिमाम्।
अथैनामनुपश्यन्तु भावि गोविन्दकीर्तनम्।।

अत्र पूर्वार्द्धे भूतस्य परार्द्धे तु भाविनो दर्शनम्।

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता।।२९।।

हेतुश्चेद्वाक्यार्थ: पदार्थो वा तदा काव्यलिङ्गम्। क्रमेणोदाहरणम्–

श्रीरामनामरत्नानि य: कण्ठे कुरुते पुमान्।
कृतान्तात्साध्वसं नासौ दुरन्तादपि पश्यति।।

अत्र पूर्वार्द्धरूपं वाक्यमुत्तरार्द्धे हेतु:।

गोविन्दचरणद्वन्द्व - सौन्दर्यस्वादतुन्दिला:।
कदाचिदपि नेच्छन्ति स्वर्गग्रामटिकां बुधा:।।

अत्र परार्थे पूर्वार्द्धमेकं पदं हेतु:। यथा वा–

निखिलगुणगभीरेऽक्ष्माधरोद्धारधीरे
सकलसुखदशीले क्षलिताशेषपीले।
सुभगनवकिशोरे विश्वचित्ताक्षिचौरे
मुरभिदि युवतीनां हृन्निमग्नं सतीनाम्।।

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयपदानि हेतव:।।

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन वस्तु यत्।

वाच्यवाचकभावं विनापि चेद्वस्त्वभिधीयते तदा पर्यायेण भंग्या कथनात्पर्यायोक्तं व्यंग्यस्यैवोक्तिवैचित्र्यविशेषादभिधेयवत् स्फुटा प्रतीतिस्तदित्यर्थ:। उदाहरणम्–

जहौ श्रीकृष्णमालोक्य स्थितिं स्वाभाविकीमपि।
दर्प: कन्दर्पहृदये मानो मानवतीहृदि।।

अत्र कन्दर्पो निदर्प:। मानिन्यो निर्माना इति व्यङ्ग्यमपि भंग्या शब्देनाभिधीयते।

यथा वा–

व्यक्तं चक्रेण यश्चक्रे राहुस्त्रीणां रतोत्सवम्।
चुंबनैकाश्रयं नित्यं तमनन्तगुणं नुम:॥

अत्र राहु: शिरोमात्रो व्यधायीति व्यङ्ग्यमपि भंग्याभिधेयवत् प्रकाश्यते।

उदात्तं वस्तुन: संपत्

संपत् समृद्धि:। उदाहरणम्–

चिन्तामणिश्चरणभूषणमङ्गनानां
शृङ्गारपुष्पतरवस्तरव: सुराणाम्।
वृन्दावने व्रजधनं ननु कामधेनु–
वृन्दानि चेति सुखसिन्धुरहो विभूति:॥

महतां चोपलक्षणम्॥३०॥

यत्र प्रधानमप्यङ्गतां गच्छति तदप्युदात्तम्। यथा–

सेयं मथुरा नगरी सुरगुरुभिर्याचितो भगवान्।
यत्रावतीर्य शतश: सुरद्विषो हेलया न्यवधीत्॥

अत्र वीरो नगर्यङ्गम्।

तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत्।
समुच्चयोऽसौ

तस्य प्रकृतकार्यस्यैकस्मिन्साधके स्थिते यद्यन्यत्साधकं निर्दिश्यते तदा समुच्चय:। स च सद्योगेऽसद्‌योगे सदसद्योगे चेति त्रिधा।।

क्रमेणोदाहरणम्–

प्रेमा प्रमाणरहितोऽनुपमा गुणश्री:
सौन्दर्यसंपदसमा रुचिरं च शीलम्।
तारुण्यमद्भुततमं सखि राधिकाया:
कृष्ण: कथं न भविता वशगो गुणज्ञ:॥

अत्र प्रेमैव तादृश: कृष्णं वशीकरोति तथापि तदुपरि गुणश्रीप्रभृतिरुपात्त:।

संसारमार्गो ह्यधम: स्वभावात्कर्माणि तस्मिन्कटुकण्टकानि।
गतागताभ्यामपि खेद एव तथापि नास्मिन्कुजनो विरज्येत्॥

प्रिय: प्रणयकोविद: प्रणयिनी सदैवोत्सुका
खल: क्षतपराक्रमो गुरुजन: खलोक्तासह:।
गृहं गृहपतिच्युतं मनसिजस्य पञ्चासव:
कलावतिबहिश्चरा इव लसन्त्यमी पञ्च न:।।

अत्र प्रियादय: सन्त:, खलस्त्वसन्।।

स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रिया:।।३१।।

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च यदि युगपन्निर्दिश्येते तदा त्वन्यस्त्रिविध: समुच्चय:। क्रमेणोदाहरणम्-

अरुणे च तरुणिनयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखम्।
मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे ज्वलन:।।

अत्र पूर्वार्द्धे गुणयोर्यौगपद्यं परार्द्धे तु क्रिययो:।

अरुणं च नीलनलिनप्रभमपि नयनं प्रिये मयि ते।
आसन्नश्च मयायं हृदि कम्पश्चम्पकद्योते।।

अत्र गुणक्रिययो:।

एकं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायोऽन्यस्ततोऽन्यथा।

एकं वस्तु चेत् क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा तदेक: पर्याय:। यदि त्वनेकमेकस्मिंस्तदान्य इत्यर्थ:।

क्रमेणोदाहरणम्-

चेतो मदीयं चिकुरे निपत्य मुखाम्बुजामोदविलासि मुक्ते।
तस्या: समारूढकुचाद्रिसानुश्रमेण नाभीसरसि न्यमाङ्क्षीत्।।
कचानां नाथ कौटिल्यं हृदयेऽपि कृतं त्वया।
काठिन्यं कुचयोरत्र चित्तेऽपि न्यस्तमेतया।।
विलसन्ति नितम्बिन्यो यत्र चित्राम्बराञ्चिता:।
विचरन्ति शिवास्तत्र तद्वैरिभवने विभो।।
श्रीमन्व्रजवने यस्मिन्संमदो विधृत: पुरा।
निधीयन्तेऽधुना तस्मिन्विरहानलविप्रुष:।।

एषु पूर्वस्मिन् युग्मे एकस्यानेकत्र भवनं करणं च। परस्मिंस्त्वनेकस्यैकत्रेति बोध्यम्।

अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः।।३२।।

विच्छित्त्या चेत्साधनात्साध्यस्य ज्ञानं तदानुमानम्। यथा-

दृशश्चकोर्य एवैताः कृशाङ्गि व्रजसुभ्रुवाम्।
कृष्णास्येन्दुस्मितज्योत्स्नां पिबन्ति यदहर्निशम्।।

यथा वा-

यत्र पतत्यबलानां दृष्टिर्नियताः पतन्ति तत्र शराः।
तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये।।

ज्ञापको हेतुरनुमानस्य विषयः, निष्पादकस्तु काव्यलिङ्गस्य, उत्प्रेक्षायामनिश्चिताप्रतीतिः, इह तु निश्चितेति भेदः।

विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः।

साभिप्रायानेकविशेषणद्वारा विशेष्यस्य पुष्टिः परिकरः।

उदाहरणम्-

अमेध्यप्रतिजातस्य विट्पात्रस्य विनाशिनः।
वपुषः परिपोषाय मूढाः पापानि कुर्वते।।

अत्र हेयत्वेनासंरक्षणीयत्वा भिप्रायाणि विशेषणानि। यथा वा-

नवजलधरधामा कोटिकामावतारः
प्रणयरसयशोरः श्रीयशोदाकिशोरः।
अरुणदरुणदीर्घापाङ्गभङ्ग्या कुरङ्गी-
रिव निखिलकृशाङ्गी रङ्गिणि त्वं क्व यासि।।

अत्र सर्वथा गन्तव्यत्वाभिप्रायाणि तानि। एकस्यैव बहुविशेषण-विन्यासश्चमत्कारीत्यस्यालङ्कारता।।

व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम्।।३३।।

निगूढमपि वस्तुरूपं कथंचि व्यक्तं केनापि व्याजेन चेत्संव्रियते तदा व्याजोक्तिः। यथा-

अहो शैत्यस्य महिमा हिमानिल तवेदृशः।
शक्यते न च निहनोतुं कृतो येनाधरव्रणः।।

अत्र कान्तसङ्गमहेतुकोऽधरव्रणः शैत्यहेतुकत्वच्छद्मना, गोप्यते। न चेयमपह्नुतिः। प्रकृताप्रकृतसादृश्यासंभवात्। अत्र श्लेषेणापि निगूहनं मन्यन्ते।

हस्तेनाद्यप्रियसखिलसत्पुष्कराभेन दूरा-
त्कृष्णेनाहं मदकलदृशा कम्पिताङ्गी विकृष्टा।
नीचैर्जल्पन्भ्रमति पुरतो भ्रान्तचित्ते गुरुस्ते
हूं कालिन्दीपुलिनविपिने दीप्रदन्तीश्वरेण।।

इह गाढोत्कण्ठया व्यक्तं वस्तु श्लेषेण संवृत्तम्।।

किंचित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते।
तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता।।३४।।

प्रश्नपूर्वकमप्रश्नपूर्वकं वा किंचिद्वस्तु कथितं सद्यदि तत्समानान्यव्यावृत्तये कल्पते, तदा परिसंख्या। तत्रोभयत्रापि व्यावृत्तं व्यङ्ग्यं वाच्यं चेति चतुर्धासौ।

उदाहरणम्-

का कृष्णस्य प्रणयजनिभूः श्रीमती राधिकैका
कास्य प्रेयस्यनुपमगुणा राधिकैका न चान्या।
जैह्म्य केशे दृशि तरलता निष्ठुरत्वं कुचेऽस्या
वाञ्छापूर्त्यै प्रभवति हरे राधिकैका न चान्या।।

अत्र पूर्वार्द्धे सप्रश्ने परार्द्धे चाप्रश्ने तत्तुल्यान्यस्य व्यावृत्तिः। पूर्वस्मिन्पादे व्यङ्ग्या परस्मिंस्तु वाच्या।

यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता।
तदा कारणमाला स्यात्, उत्तरं प्रति यथोत्तरम्।।

उदाहरणम्-

सत्सङ्गमेनैव भवेद्विरागो विरागतः स्यान्मनसो विशुद्धिः।
मनो विशुद्ध्यैव हरेः प्रकाशो हरेः प्रकाशेन कृतार्थता स्यात्।।

इह कथितपदत्वं न दोषः, विहितानुवादात्।

क्रियया तु परस्परम्।।३५।।
वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

वस्तुनी यदि क्रियया मिथो हेतू तदान्योन्यालङ्कारः।

उदाहरणम्–

राधया माधवो भाति माधवेनैव राधिका।
रजन्या राजते चन्द्रश्चन्द्रेणेह रजन्यपि॥

अत्रोभयोर्दीप्तिसंपादनद्वारा मिथो हेतुता॥

उत्तरश्रुतिमात्रतः।
प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति॥३६॥
असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम्।

प्रतिवचनश्रवणादेव चेत्प्रश्नः कल्प्यते, तदेकमुत्तरम्। प्रश्नानन्तरं चेदसकृद्विचित्रमुत्तरं स्यात्तदा तु द्वितीयमित्यर्थः। क्रमेणोदाहरणम्–

यत्पादपांशुर्बहुजन्मकृच्छ्रतो धृतात्मभिर्योगिभिरप्यलभ्यः।
स एव यद्दृग्विषयः स्वयं स्थितः किं वर्ण्यते दिष्टमहो व्रजौकसाम्॥

अत्र व्रजौकसः किं तपस्तेपुरिति प्रश्नो गम्यते। न चैतदनुमानम्। साध्यसाधनयोर्निर्देशे एव तस्याङ्गीकारात्। नापि काव्यलिङ्गम्। उत्तरस्य प्रश्नं प्रत्यजनकत्वात्।

किं गेयं भगवन्नाम किं पेयं तत्कथामृतम्।
किं हेयं गुरुवैमुख्यं किं ध्येयं तत्पदाम्बुजम्॥

न चेयं सप्रश्नपरिसंख्या अन्यव्यावृत्तौ तात्पर्याभावात्॥

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते॥३७॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्ष्यते।

कुतोऽप्याकारादिङ्गिताद्वा सूक्ष्मः सूक्ष्मधीगम्यः। क्रमेणोदाहरणम्–

राधायाः करकमले शिखण्डदलपक्ष्मलग्नमालोक्य।
प्रातः सखी विदग्धा लिलेख तत्रैव कार्मुकं सशरम्॥

अत्र करलग्नाच्चन्द्रकात्सख्याः पुरुषायितं ज्ञात्वा तत्र पुरुषधार्ययोर्धनुर्बाणयोर्लिखनेन तां प्रति तत्प्रकाशितम्।

भवनप्राङ्गणसङ्गतमनङ्गरसमङ्गलं कृष्णम्।
सकृदवलोक्य सलीलं राधा पिदधेऽवगुण्ठनेन मुखम्॥

अत्र कृष्णेन पृष्टं सङ्केतसमयमिङ्गितादेव विज्ञाय चन्द्रास्तमनशंसिना मुखपिधानेन तं प्रति प्रकाशयामास।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः॥३८॥

उत्तरोत्तरं निरूप्यमाणस्योत्कर्षस्य चेत्पर्यन्ते विश्रान्तिस्तदा सार:।

उदाहरणम्-

भूमौ भारतमुत्तमं मधुपुरी तत्रापि तत्राप्यलं
वृन्दारण्यमिहापि हन्त पुलिनं तत्रापि रासस्थली।।
गोपीकान्तपदद्वयी परिचयप्राचुर्यपर्याचिता।
यस्यां सन्ति महामुनेरपि मनोराज्यार्चिता रेणव:।।

भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयो:।
युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्याति: सा स्यादसङ्गति:।।३९।।

कार्यकारणयोरेकदेशत्वं हि ख्यातम्। यथाग्निधूमयो:, यत्र तथाभूतयोरपि धर्मयोर्भिन्नदेशतया युगपदवभास: सा असङ्गति:।

उदाहरणम्-

तवाधरोष्ठे क्षतमञ्जनं च मम व्यथार्थं मलिनं च चेत:।
पीतस्तया ते वदनासवस्तं मत्त: कुतोऽनर्थपरम्परेयम्।।

भिन्नाधारत्वादियमेकाधाराद्विरोधाद्भिद्यते।।

समाधि: सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगत:।

आरब्धं कार्यं यदि साधनान्तरयोगादक्लिष्टं समाधीयते तदा समाधि:।

उदाहरणम्-

प्रणम्य पादौ वृषभानुजाया: प्रसादनं कुर्वति पङ्कजाक्षे।
तथाम्बुद: प्रांशु जगर्ज वक्षस्तटीं यथासौ सहसास्य भेजे।।

समुच्चये खले कपोतनिपातवत्कारणानां प्राप्ति:, इह त्वेकस्मिन् कारणे पुष्कलेऽप्यन्यस्य काकतालीयवदापतनमिति भेद:।

समं योग्यतायोगो यदि संभावित: क्वचित्।।४०।।

आभिरूप्येण चेद्वस्तुनो: सम्बन्ध: संभाव्यते तदा समम्। सद्योगेऽसद्योगे चेति द्वैधं तत्। क्रमेणोदाहरणम्-

कृष्णो गरीयान्पुरुषेषु सद्गुणै: श्रीराधिका स्त्रीषु गुणैर्वरीयसी।
सङ्गंविधातुस्त्वनयो: परस्परं धातुर्नरीनर्ति गुणज्ञतायश:।।

विसर्गव्यग्रचित्तोऽपि विधिर्युक्तविधानक:।
पिचुमर्दफले काक: सहकारे कृत: पिक:।।

क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात्।
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नवानर्थश्च यद्भवेत्।।४१।।
गुणक्रियायां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये।
क्रमेण च विरुद्धे यत्स एषो विषमो मतः।।४२।।

यच्च क्रियायाः प्रणाशादभीष्टं तत्फलं न स्यात्। प्रत्युतानर्थश्चानभीष्टः प्राप्नुयात्। यच्च कार्यकारणगतयोर्गुणयोः क्रिययोर्वा मिथो विरोधः स चतुर्विधो विषमः। क्रमेणोदाहरणम्–

क्व व्रजसारसर्वाङ्गौ मल्लौ शैलेन्द्रसंनिभौ।
क्व चातिसुकुमाराङ्गौ किशोरौ नाप्तयौवनौ।।

कृत्यानलः प्रतिहतः सरथाङ्गपाणे–
रस्त्रौजसा नृपविभुग्नमुखो निवृत्तः।
वाराणसीं प्रति समेत्य सुदक्षिणान्तं
सर्त्विरजनं समदहस्त्वकृतोऽभिचारः।।

तमालनीलोऽपि तवेष नन्दकः सङ्गस्य भूमन्परसेनयोर्जिताम्।।
रणाजिरान्तः शरदिन्दुसुन्दरीं यशस्ततिं संतनुतेऽद्भुतं महत्।।

अत्र नीलशुक्लयोर्गुणयोर्विरोधः।

जातः सखि मनोजस्ते नेत्रेणानन्ददायिना।
तापं तनोति कृष्णस्य तन्वि चित्रमिदं महत्।।

अत्रानन्दतापयोः क्रिययोः।

महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात्।
आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत्।।४३।।

महतोरप्याधेयाधारयोर्विषये तदपेक्षया स्वल्पावप्याधाराधेयौ प्रकृतभूमविवक्षया क्रमेण चेन्महीयांसौ स्यातां तदा द्विविधमधिकम्। आधाराधेययोरेकस्याधिक्येऽधिकमिति हि निष्कर्षः।

क्रमेणोदाहरणम्–

बभौ व्रजेशोरसि या सुरारेर्नीलोत्पलालीदलमालिकेव।
ते नो ममुस्तत्र कथं गुणास्ते सहस्रवक्त्रेण हि येऽप्यगण्याः।।

अत्राधेयभूतानां गुणानां महत्वेऽप्याधारभूतायास्तनोस्ततोऽपि महत्वं विवक्ष्यते।

यस्यास्तनोरन्तरलोकि मात्रा विश्वं करेऽद्रिः कमलत्वमाप।
श्रीराधिकास्याम्बुजदर्शनोत्था मुदो ममुस्ता न हरेर्बतास्याम्॥

अत्राधारभूतायास्तनोर्महत्वेऽप्याधेयभूतानां मुदां ततोऽपि महत्त्वम्॥

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया।
या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते॥४४॥

तिरस्कारमपि विपक्षं साक्षात्तिरस्कर्तुमशक्तेन केनचिद्या विपक्षोत्कर्षार्था विपक्षीयस्य तिरस्क्रिया तत्प्रयत्नीकम्। यथा–

कृष्णस्य सौन्दर्यभरैर्विनिर्जितः कामोऽस्य किंचित् प्रतिकर्तुमक्षमः।
राधामिह प्रीतिमतीं विनिर्णयंस्तां बाधतेऽसौ तदगोचरेऽबलाम्॥

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते।
निजेनागन्तुकेनापि तन्मीलितमिति स्मृतम्॥४५॥

सहजेनागन्तुकेन वा चिह्नेन यदि केनचित्किंचिद्गोप्यते तर्हि मीलितं द्विधा। उदाहरणम्–

लाक्षारसाङ्कमलिके गिरिधातुचित्रे
वक्षस्युरोजमदलक्षणमम्बुदाभे।
राधालयादुपगतस्य हरेः प्रभाते
कैश्चिन्न नीतिनिपुणैरपि पर्यचायि॥

अत्र श्यामत्वं निजं गैरिकं तवागन्तुकम्॥

स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परं परम्।
विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा॥४६॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यद्युत्तरस्य वस्तुनो विशेषणतया स्थापनं खण्डनं वा सा द्विधैकावली। क्रमेणोदाहरणम्–

वृन्दावनं दिव्यलतापरीतं लताश्च पुष्पस्फुरिताग्रभाजः।
पुष्पाण्यपि स्फीतमधुव्रतानि मधुव्रताश्च श्रुतिहारिणीताः॥
प्रीतिर्न सा प्रैति न या परं जनुर्न तज्जनुर्यन्न महाकुलोद्भवम्।
महाकुलं तच्च न यन्न वैष्णवं न वैष्णवः सोऽपि न यो व्रजप्रियः॥

यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः।

स्मरणम्–

सदृशवस्तुवर्णनेन पूर्वानुभूतस्य तथैव प्रतिसंधानं स्मरणम्।

उदाहरणम्–

विकचं वारिजं वीक्ष्य मधुपावलिभूषणम्।
एणीदृशः स्खलद्वेणि वदनं स्मृतवान्हरिः।।

विसदृशवस्तुदर्शनेऽपि केचिदेतदिच्छन्ति।

यथा–

शिरीषमृद्वी गिरिषु प्रपेदे यदा यदा दुःखशतानि सीता।
तदा तदास्याः सदनेषु सौख्यलक्षाणि दध्यौ गलदश्रु रामः।।

भ्रान्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने।।४७।।

तेन प्रकृतेन तुल्यमप्रकृतं तस्य दर्शने सति तदन्यत्प्रकृतमिदमिति श्रीर्भ्रान्तिमान् अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यर्थः। उदाहरणम्–

पृष्ठे मणीन्द्रमहसि प्रतिबिम्बमेव
केशस्य केशपरिशेष इति भ्रमेण।
उल्लासयन्त्यसकृदङ्गुलिपल्लवेन
सा व्यग्रधीरजनि केशवकेशबन्धे।।

रूपकप्रथमातिशयोक्त्योराहार्यभ्रमत्वात्ताभ्यामस्य भेदः।।

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता।
तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनम्।।४८।।

यद्युपमेयस्तुतये कैमर्थ्येनोपमानमाक्षिप्यते यदि वोपमानस्यै- वोपमेयता तत्तिरस्कारायोपकल्प्यते तदा द्विविधं प्रतीपम्।

क्रमेणोदाहरणम्–

तव जयति जगत्यां राधिके भ्रूविभङ्गे
किमिति कुसुमचापश्चापमन्यं बिभर्ति।
विलसति मुखबिम्बे वेधसा वा किमर्थं
व्यरचि विधुविधाने निष्फलोऽयं प्रयासः।।

यथा वा–

विनिर्मितेऽस्या वदने विधात्रा दृष्ट्वाम्बुजेन्दू बहुदोषपूर्णौ।
अशुद्धतां सूचयता तयोस्तौ कृतौ द्विरेफाङ्कमसीविलिप्तौ।।

अनयोरुपमानस्याक्षेप:, किन्तु परत्र कैमर्थ्यं गम्यते।

विवेकविधुरः प्रेयान्यत्तेनाप्युपमीयते।
कृशोदरि तवानेन मुखेन मृगलाञ्छनः।।

यथा वा–

मम वदनमेव नयनानन्दकमिति मा कृथाः सुतनु गर्वम्।
अपरोऽपि कश्चिदेवं राकायां शरदि शुभ्रांशुः।।

अनयोः पूर्वत्रोपमितिरनिष्पन्ना, परत्र तु निष्पन्नाप्युपमीयमानस्य चन्द्रस्य तिरस्कारायैव।

यथा वा–

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात दृप्यः।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम्।।

अत्र हलाहलस्योपमानत्वमसाधर्म्यादसंभाव्यमानमपि कल्पितं तस्यैव तिरस्कृतये।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया।
ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम्।।४९।।

प्रस्तुतस्य प्राधान्येन वर्णनीयस्यान्येनाप्रस्तुतपदार्थेन योगात् संपर्काद्यदैकात्म्यमपृथक्प्रतीयमानत्वं समानगुणत्वप्रतिपादनाय निबध्यते तत्सामान्यम्।

मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्दचन्दनाः।
क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः।।

अत्र प्रस्तुततदन्ययोः साम्येन निबद्धं शौकल्यमेकात्मताहेतुः, अतो न तयोः पृथगुपलक्षणाम्।

यथा वा–

राधे तडिद्गौरि तवैष गण्डयोः कर्णावलम्बी नवकेतकीछदः।
न सौरभेणापि गतो विभिन्नतां मधुव्रतैनैष विविच्य बोधितः।।

अत्र हेत्वन्तरजापि भेदधीः प्राक्तनमभेदं नोदस्यति, तस्य प्रतीतत्वात्।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः।
एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा।।५०।।

अन्यप्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यापि वस्तुतः।
तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः।।५१।।

प्रसिद्धाधारपरिहारेणापि याऽधेयस्य विशिष्टा स्थितिः स प्रथमो विशेषः। या चैकस्यापि वस्तुनो युगपदैकरूप्येणानेकत्र वृत्तिः स द्वितीयः। या तु किंचित्कार्यमारभमाणस्य कर्तुस्तेनैव व्यापारेणाशक्यकार्यान्तर-निर्मितिः स तृतीयः। क्रमेणोदाहरणम्–

लोकान्तरान्तः सुहृदां गतानां गिरश्च रूपाणि च केलयश्च।
तथैव सतीन्ह सुहृज्जनानां मनस्यहो सौहृद ते प्रभावः।।

राधाग्रतश्च पुरतोऽपि च पार्श्वतश्च
श्रोते च चक्षुषि च वाचि च मानसे च।
केनाध्वनैष मदनो हृदि मे प्रविश्य
मां हन्ति हन्त किमियं न निराचकार।।

पर्याये क्रमादेकस्यानेकत्र वृत्तिरिह तु युगपदिति भेदः।

नयनयुगविधाने राधिकाया विधात्रा
जगति मधुरसाराः संचिताः सद्गुणा ये।
भुवि पतिततदंशैस्तेन सृष्टान्यसारे-
र्भ्रमरमृगचकोराम्भोजमीनोत्पलानि।।

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत्।
वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः।।५२।।

उदाहरणम्–

नासिकामौक्तिकं यस्याः पद्मरागोऽधरत्विषा।
व्रजनाथपुरः सेयं तरुणीमणिरीक्ष्यताम्।।

अत्र मौक्तिकापेक्षयाधरस्य प्रगुणवर्णता।

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः।

यद्यनेन वस्तुना न्यूनगुणत्वेन तदीयवर्णो न गृह्यते, अथवानेन प्रकृतेन चेदप्रकृतस्य रूपं नानुक्रियते तर्ह्यतद्गुणः। क्रमेणोदाहरणम्–

धवलोऽपि मम स्वान्तं रक्तं वितनुषे हरे।
रक्तेऽपि विधृतः स्वान्ते न रक्तोऽस्यद्भुतं महत्।।

अत्र रक्तेनापि स्वान्तेन युक्तो रक्ततां नोपयात इत्यतद्‌गुण:।।

क्षीरोदधिजठरभाव: सहजन्मा कालकूटस्य।
तदपि च न सितो न शिति: कौस्तुभ एक: स्वभावतो रक्त:।।

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा।।५३।।
तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृत:।

केनापि कर्त्रा यद्वस्तु येनोपायेन साधितं तच्चेदमपरेण तज्जिगीषुणा तेनैव वान्यथा क्रियते तर्हि व्याघात:। उदाहरणम्-

उज्जीवयन्ति दृक्पातैर्दृक्पातनिहितं स्मरम्।
व्रजेषु नार्यो गौर्योऽपि विभवप्रीतयो ध्रुवम्।।

अत्र हरदृक्पातनिहतस्य स्मरस्य गोपस्त्रीदृक्पातैरुज्जीवनमिति साधितवस्तुव्याहननाद्‌व्याघात:। तदेवमनुप्रासादिव्याघातान्ता अलङ्कारा दर्शिता:।

अथ संसृष्टिसङ्करौ दर्शयति-

सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेनैकत्र या स्थिति:।।५४।।

एषां प्रागुक्तानां मिथोनैरपेक्ष्येणैकत्र शब्दभागेऽर्थविषये उभयत्र वा स्थिति: संसृष्टि: नामालङ्कार:।

तत्र शब्दालङ्कारयोर्यथा-

सुरतरुरेष नतानां सुरतरुचिर्गोपरमणीनाम्।
त्रिभुवनजनकमनीयो जयतादाभीरराजयुवराज:।।

अत्र यमकानुप्रासयो:।

अर्थालङ्कारयोर्यथा-

तारुण्ये नवभूपतौ श्लथनये राधावपु:पत्तने
वक्षोजद्वयदस्युना सजघनेनाक्रम्य मध्यं बलात्।
पौष्कल्यं निखिलं हृतं त्रिवलिभि: फूत्कारभीबत्या गुणै-
बद्धास्थापितमित्यवेत्य भयतो गुल्फौ निलीय स्थितौ।।

अथ रूपकोत्प्रेक्षयो:।

उभयालङ्काराणां यथा-

कृष्ण: पायादपायान्न: पूर्णेन्दुसदृशानन:।
भक्तहृत्सरसीहंस: कंसवंशनिसूदन:।।

अत्र यमकोपमारूपकानुप्रासा: संसृष्टा:।

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु सङ्कर:।।

त एव चेदात्मन्यप्राप्तस्वातन्त्र्या मिथोऽनुग्राह्यानुग्राहकतां धारयन्ति तर्हि सङ्करनामा यथा–

पाणौ पानीयमानीय पिपासुरपि जानकी।
शोणिते शोणितभ्रान्त्या भूयो भूयो विमुञ्चति।।

अत्र तद्गुणोऽङ्गी भ्रान्तिमानङ्गमित्यनुग्राह्यानुग्राहकभाव:।

यथा वा–

हतभुवनतमा: क्रमाद्विराग: कलय कलानिधिर्वैष्णवो विशुद्ध:।
रुचिममृतमयीं क्षिपन्विदूरे प्रविशति विष्णुपदप्रपत्तिवीथिम्।।

अत्र रूपकमभङ्गश्लेषोऽङ्गमित्यनयो: सङ्कर:।

यथा वा–

माधव्या: श्रीर्माधवेनैव रम्या माधव्यैवोत्फुल्लया माधवश्री:।
इत्यन्योन्यश्रीसमुल्लासहेतू एतौ धातुर्युञ्जतोऽभिज्ञतासीत्।।

अत्राप्रस्तुतप्रशंसाया अङ्गाभ्यामन्योन्यसमाभ्यां सङ्कर:।

यथा वा–

निरस्य करलीलया तिमिरनीलचेलाञ्चलीं
रथाङ्गमिथुनस्तनावपि निपीडय जातस्मित:।
ह्रियेव निमिषत्कुशेशयदृशं सरागां प्रिय:
प्रियमिव सुधाकरो हरिहरिद्वधूं चुम्बति।।

अत्र रूपकोत्प्रेक्षाश्लेषोपमासमुच्चया मिथोऽङ्गाङ्गिभावेन प्रतीयन्ते। तत्र तिमिरेति रूपकम्। ह्रियेवेत्युत्प्रेक्षा। करलीलयेति श्लेष:। प्रिय: प्रियामिवेत्युपमा। निरस्य निपीडयेति समुच्चय:।

यथा वा– स्मराधनाशीत्यादी।

अत्रानुप्रासादय: शब्दालङ्कारा: संकीर्यन्ते।

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चय:।।५५।।

यत्र द्वौ बहवो वालङ्कारा: सहैव प्रतीयन्ते, तत्र चेदेकस्य साधिका बाधिका वा युक्तिर्न स्यात्तर्हि निश्चयाभावरूपो द्वितीय: सङ्कर:।

यथा-

नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति ।
अधुनापि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तम:।।

अत्र किं स्मरोद्दीपक: कालश्चकास्तीति भङ्ग्यन्तरेणोक्ते: पर्यायोक्तम्, किंवा तन्मुखस्येन्दुतयाध्यवसायादतिशयोक्ति:, अथवैतदिति सुखं निर्दिश्य तस्मिन्निन्दुत्वारोपणाद्रूपकम्। किंवा प्रदोषसमये विशेषणमाहात्म्यान्मुखस्यावगतौ समासोक्ति:। उत मुखप्रसादप्रस्तावाप्रस्तुतप्रशंसेति बहूनां संशयादयमपर: सङ्कर:।

यत्र तु न्यायदोषयोरेकतरस्योपलम्भस्तत्र न स:। यथा-

विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ते चरणमीयुषां संसृतेर्भयात्।
करसरोरुहं कान्त कामदं शिरसि धेहि न: श्रीकरग्रहम्।।

अत्र श्रीकरग्रहणं करस्यैव संभवेदित्युपमाया: साधकम्।

अहो बत महत्यस्य धृष्टता भीरुतापि च।
सति तन्मुखचन्द्रेऽन्यश्चन्द्रोऽयं यदुदीयिवान्।।

अत्रान्यत्वं चन्द्रेऽनुकूलं न तु मुखे। तत्र तु प्रतिकूलमेवेति रूपकस्य साधकं तत् बाधकं तूपमाया:।

शास्त्रज्ञभास्करं संज्ञा त्वामालिङ्गति सर्वदा।

अत्रालिङ्गनमुपमाया बाधकम्, सत्या: पतितुल्ये तदसंभवात्। तेन रूपकस्यैव साधकं तत्।

मुखेन्दुस्तव गोविन्द स्फुरत्कनककुण्डल:।

अत्र कुण्डलवत्त्वमिन्दौ प्रतिकूलमसंभवादिति रूपकस्य बाधकम्। साधकं तूपमाया:। एवमन्यच्च सूज्ञै: परीक्ष्यम्।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालङ्कृतिद्वयम्।
व्यवस्थितं च

एकस्मिन्नेव पदे यद्युभावपि शब्दार्थालङ्कारौ स्फुटं तिष्ठतस्तदा तृतीय: सङ्कर:। उदाहरणम्-

शैवाललक्षणविलक्षणलक्ष्मलक्ष्मी-
रुद्दण्डरश्मिविशमण्डलमण्ड्यमान:।

भग्नश्चिरं हरिहरित्सरसीरसेभ्यः
प्रत्युन्ममज्ज शनकैरमृतांशुहंसः।।

अत्रैकपदविषयौ रूपकानुप्रासौ न तु संसृष्टिवत्पृथकपदविषयौ। एवमन्यच्च बोध्यम्।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः।।५६।।

अनुग्राह्यानुग्राहकतया सदेहेनैकपदवोध्यतया चासौ सङ्करस्त्रिधः।

अथालङ्कारदोषान् दर्शयति–

एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन।
उक्तेष्वन्तः पतन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः।।५७।।

तथाहि– वैफल्यप्रसिद्धभाववृत्त्योग्यता अनुप्रासे दोषाः, ते क्रमादपुष्टार्थत्वप्रसिद्धिविरोध– प्रतिकूलवर्णत्वरूपाः स्वाभाव्यात्।। यथा–

इन्द्रनीलतनुर्नन्दसूनुरानन्दकन्दलः।
कंस त्वद्वंशविध्वंसी मया स्वप्ने विलोकितः।।

अत्रायमनुप्रासो वाच्यं न पुष्णातीति निष्फलः।

द्वंद्वं द्वंद्वं वादयन्दुन्दुभीनां नन्दद्वृन्दं व्योम्नि वृन्दारकाणाम्।
हर्षोत्कर्षादिन्दुकुन्दद्युतीनां सान्द्रानन्दं नन्दसूनुं ववन्दे।।

अत्र सर्वेषां देवानां शौक्ल्यमप्रसिद्धम्।

शिखण्डिताण्डवक्रूरे इत्यादौ तु वृत्तिविरोधः। इह हि शृङ्गारे वृत्तिरुपनागरिका युज्यते।

यमकस्य पादत्रयगतत्वमप्रयुक्तता।

यथा–

राधैव सौभाग्यविधौ समाना न कापि तस्या रमणी समाना।
मयूखजालेन हि हीरकाणां भवन्ति मुक्तारुचयः समा ना।।

उपमायामसादृश्यासंभवावुपमानस्य जातिप्रमाणगतं न्यूनत्वाधिक्यं चानुचितार्थता। क्रमेणोदाहरणम्–

दिङ्मण्डलमिवाभाति प्रसूनं पश्य सुन्दरि।

अत्र दिङ्मण्डलप्रसूनयोः सादृश्यं नास्त्येव।

त्वदास्यान्निर्गतं वाक्यं चन्द्रादिव मधुक्षरत्।

अत्र चन्द्रान्मधुक्षरणमसंभवि।

देवोऽयं पुष्पकोदण्डश्चण्डाल इव दारुण:।

अत्र जात्या न्यूनता।

इन्दुरेष सुधाबिन्दूरिव सर्वरसायन:।

अत्र प्रमाणेन।

करटोऽयं दीर्घजीवी मार्कण्डेयो मुनिर्यथा।

अत्र जात्याधिक्यम्।

पातालमिव ते नाभिर्वेणीयं यमुनोपमा।

अत्र प्रमाणेन। एषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयस्य कदर्थनादनुचितार्थता। साधर्म्यगता न्यूनता न्यूनपदता। अधिकता त्वधिकपदतैव। क्रमेणोदाहरणम्–

राधयालिङ्गित: कृष्णस्तारहारद्युतिं दधत्।
विद्युतालङ्कृतो नीलबलाहक इवाबभौ।।

अत्र बलाहकस्य सबलाकत्वानुक्तेर्न्यूनपदता।

चामीकराभं वसनं वसान: शिखण्डचूडो हरिराबभासे।
विभूष्यमाण: क्षणरोचिरिन्द्रधनुर्बलाकाभिरिवाम्बुवाह:।।

अत्र तस्य सबलाकत्वातिरेकादधिकपदता।।

उपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेद: कालपुरुषविध्यादिभेदश्च भग्नप्रक्रमता। क्रमेणोदाहरणम्–

सुधेव मधुरं वारि अत्र लिङ्गभेद:। कीर्तिर्ज्योत्स्ना इवोज्ज्वला अत्र वचनभेद:।

हरिरानन्दयद्राधां पद्मिनीमिव दीप्तिमान्।

अत्र कालभेद:। आनन्दयतीति तु युक्तम्। भासि त्वं कल्पवल्लीव राधेऽभीष्टफलप्रदा।

अत्र पुरुषभेद:। कल्पवल्ली हि भाति।

कृष्णे प्रवहतु प्रीतिस्तव गङ्गेव सर्वदा।

अत्र विधिभेद:। गङ्गा तु वहति। एषु धर्मोभयनिष्ठताया: प्रकान्ताया: स्फुटमनिर्वाहात्तथा। यत्र लिङ्गादिभेदेऽपि सारूप्याद्रूपं न भिद्यते तत्र नैष दोष:।

यथा–

हन्त रत्नैरिवानर्घ्यै रामनामाक्षरोत्करैः।
भूषितोऽहं भूरिभागः किमन्यैर्भूषणैस्ततः।।
दीव्यन्ती शंभुमुकुटे गङ्गेव त्वत्पदाम्बुजे।
पहितेहितलाभाय तनुतामीश मे शुभम्।।
विधुबद्धमहामोदा बुद्धिस्ते सागरा इव।
अतुलं बत गाम्भीर्यं स्थैर्यं च दधते भृशम्।।

एषूक्तिवैचित्र्यादुभयानुयायी धर्मः प्रतीकः। उत्प्रेक्षायां यथा शब्दप्रयोगे वाचकता तस्य साधर्म्यमात्रवाचित्वात्। यथा–एष मूर्तो यथा धर्मः क्षितिपो रक्षति क्षितिम्।।

अर्थान्तरन्यासे तात्विकोत्प्रेक्षितार्थसमर्थनमनुचितार्थता।

तन्वि त्वन्मध्यमालोक्य व्रीडयैव विनिह्नुतः।
केशरी हन्त कस्तिष्ठेन्न्यूनोऽधिकगुणैः सह।।

समासोक्तौ तुल्यविशेषणवशात्प्रतीतस्यापि परार्थस्याप्रस्तुत–प्रशंसायां व्यञ्जनयाधिगतस्य प्रस्तुतस्य च शब्देन पुनरभिधानं पुनरुक्तता।
यथा–

कलावता निशां नीत्वा जागरेण कुमुद्वती।
मीलन्नेत्रोत्पला निद्रां प्राप्ता पापवधूरिव।।

अत्र वधूरिवेत्यपुष्टार्थम्। एवमन्यच्चोहनीयम्। व्याख्यातमिदं सम्पूर्णं काव्यलक्षणम्।

मम्मटाद्युक्तिमाश्रित्य मितां साहित्यकौमुदीम्।
वृत्तिं भरतसूत्राणां श्रीविद्याभूषणो व्यधात्।।

।। इति भरतसूत्रवृत्तौ साहित्यकौमुद्यामर्थालङ्कारनिरूपणो नाम दशमः परिच्छेदः।।

एकादशः परिच्छेदः

कृपया यस्य भक्तानां न किंचित्परिशिष्यते।
मनसि स्फुरतु श्रीमान्ममासौ श्यामसुन्दरः।।

इह भरतोक्तेभ्यः केचन परिशिष्टाः प्रदर्श्यन्ते–

तत्र शब्दालङ्कारा: –

शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि।
वाक्यं यत्र भवेत्सोऽयं भाषासमक उच्यते।।१।।

उदाहरणम्–

मञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे।
विरसासि केलिकीरे किमालि धीरे च गन्धसारसमीरे।।

अत्र संस्कृतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यावन्तीनागरापभ्रंशैरेकविधः श्लेषः।

अन्योऽर्थो विस्फुटो यत्र विन्द्वादिप्रच्युतावपि।
प्रतीयते विदः प्राहुस्तद्विन्दुच्युतकादिकम्।।२।।

यथा–

सुन्दरि बिन्दुच्युतके तव नैपुण्यं बभूव पुण्येन।
शशिमुखि वशीकृताभूद्वंशी मम यत्त्वया त्वरया।।

यथा वा–

सुश्यामा चन्दनवती कान्ता तिलकभूषिता।
कस्यैषानङ्गभूः प्रीतिं भुजङ्गस्य करोति न।।

अत्रानङ्गभूरित्यत्र विन्दौ विच्युते नगभूरिति भुजङ्गस्येत्यत्र विन्दुच्युतौ भुजगस्येति भवति।

मन्द्रैः कलापिनामेते पक्षिणां धरणीरुहाः।
विरुतैः स्वागतानीव वारिवाहाय तन्वते।।

अत्र मन्द्रैरिति विसर्गविच्युतौ मन्द्रैकलापिनामिति भवति। एवमन्यच्च वर्णच्युतकादिकमूहनीयम्।।

च्योतयित्वाक्षरं किंचिद्दत्वा चान्यत्प्रकाश्यते।
अन्योऽर्थो यत्र तत्प्राहुश्च्युतदत्ताक्षरं बुधाः।।३।।

उदाहरणम्–

पूर्णचन्द्रमुखी रम्या यामिनी निर्मलाम्बरा।
करोति कस्य न स्वान्तमेकान्तमदनोत्तरम्।।

अत्र ये च्युते के दत्ते कामिनीति भवति। उभयोस्तुल्यानि विशेषणानि।

यथा वा–

कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लम्बुजम्।
किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता।।

अत्र रसाल इति वक्तव्ये साल इति रश्च्युतः। वन इत्यत्र यौवन इति यौर्दत्तः। वदनेति मे च्युतेवश्च।

न लक्ष्यते स्फुटं यत्र पदसंधानकौशलात्।
क्रियादि सदपि प्राज्ञैः क्रियागुप्तादि तत्स्मृतम्।।४।।

यथा–

पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः।
तस्मै गां च सुवर्णं च सर्वाण्याभरणानि च।।

अत्रादुरिति क्रिया।। यथा वा–

नवरत्नमयी माला कण्ठे रामस्य सीतया।
अत्र क्रियापदं गुप्तं प्रत्यक्षेऽपि क्रियापदे।।

अत्र प्रत्यक्षेऽपीति च।

माधवस्य पुरोऽप्यासां साध्वीनां गोपसुभ्रुवाम्।
राजते वदने तन्वी नापि स्वप्रियचेतसाम्।।

अत्र मेति कर्ता।

साकं सखीभिरागत्य काननेऽस्मिन्दिने दिने।
उत्काप्युत्काय मे राति राधा वामतया बत।।

अत्राकमिति कर्म।

पूतिपङ्कमयेऽत्यर्थं कासारे दुःखिता अमी।
दुर्वारा मानसं हंसा गमिष्यन्ति घनागमे।।

अत्र दुर्वरिति करणम्। एवमन्या च संप्रदानादिगुप्तिः सुधीभिरूहनीया।।

अथार्थालङ्कारा:-

एकस्य बहुधोल्लेखादुल्लेखं कवयो विदुः।

यथा-

मल्लानामशनिः इत्यादि।

यथा वा-

आनम्राभसितभ्रुवोरुपचितामक्षीणपक्ष्माङ्कुरे-
ष्वालोलामनुरागिणेर्नयनारार्द्रा मृदौ जल्पिते।
आताम्रामधरामृते मदकलामम्लानवंशीस्वने-
ष्वाशास्ते मम लोचनं व्रजविधोर्मूर्तिं जगन्मोहिनीम्।।

प्रकृते स्थापितेऽन्यस्मिन्प्रतिषिद्धे च निश्चयः।।५।।

अन्यस्मिन्प्रकृतादारोप्यमाण इत्यर्थः।

यथा-

नासौ नन्दसुतो देवि तापिञ्छा यं निभाल्यताम्।

यथा वा-

हृदि विसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः
कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः।
मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि
प्रहर न हरभ्रान्त्याऽनङ्ग क्रुधा किमु धावसि।।

अत्र भुजङ्गाद्युपमानं निषिध्य बिसलताहाराद्युपमेयं स्थाप्यते। न चायं निश्चयान्तसंदेहः, संशयनिश्चययोर्व्यधिकरणत्वात्।।

हेतोः कार्यात्मताख्यानं हेतुरित्यभिधीयते।

उदाहरणम्-

अद्रीणां विद्रुतिः साक्षादाकृष्टिर्व्रजसुभ्रुवाम्।
स्थैर्यं स्रोतस्वतीनां तु जीयाद्वंशीध्वनिर्विभोः।।

अत्राद्रिविद्रवादौ हेतुरिपि वंशीनादस्तवादिरूपत्वेनाभिहितः। केचिदभिधाहेतुमेतमाचक्षते।

अनुकूलं प्रातिकूल्यादानुकूल्यं भवेद्यदि।।६।।

उदाहरणम्–

प्राणापहारं हरिरप्रियं द्विषां मखापहारं च बलाच्छचीपतेः।
स्थानापहारं फणिनश्चकार यत्तेनैव तेषामभवत्सुमङ्गलम्।।

विध्याभासे निषेधे चेद्विधिर्व्यक्तं समीक्ष्यते। यथा–

गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्।।

अत्र त्वयि गते सत्यहं न भविष्यामि तत्त्वं सर्वथा मा याहीति प्रतिषेधे गच्छेति विधिर्व्यक्तं दर्शितः। यथा वा–

गुणगणरसलीलैश्वर्यरत्नैर्लसन्तो
बहव इव जगत्यां सन्ति धन्या यदीत्थम्।
वदत वदत लोका आकरः किन्त्वमीषां
व्रजपतिसुत एको निश्चितः श्रीमुनीन्द्रैः।।७।।

यथा–

भोगेप्सवः सकलकामदमर्थलुब्धाः
सर्वार्थदं सुखतृषश्च सुखस्वरूपम्।
लोकाधिपत्यलसिता जगदीश्वरं तं
कृष्णं द्विषन्ति दनुजाः कुधियो बतैते।।

यथा वा–

प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान्।
दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः।।
विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पश्चारुताजुषि।

यथा–

सद्यः शिरांसि चापान्वा नमयन्ति महीभुजः।

अत्र शिरश्चापनमनाभ्यां संधिविग्रहावुपलक्षितौ, तयोः सह विधातुमशक्यत्वाद्विरोधस्तुल्यबलत्वं चोभयोः कार्यत्वात्। उभयोरपि नयनयोः स्पर्धायाः संभाव्यमानत्वात्तदित्यन्ये। चारुता चौपम्यगर्भत्वेन।।

यथा वा–

भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीतेहितप्राप्तये।
लावण्यैकमहानिधी रसिकतां राधादृशोस्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः।।

अत्र श्लेषानुकूल्येन चारुता। यथा वा–

पतत्यविरतं वारि नृत्यन्ति च शिखण्डिनः।
अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यति।।

अत्र विप्रलम्भानुकूल्येन सा।

दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।।८।।

मूषिकेन दण्डो भक्षितश्चेदिहस्थःपूपोऽपि तेन भक्षित इति न्यायो दण्डापूपिका। तयान्यार्थागमोऽर्थान्तरप्रत्ययोऽर्थापत्तिरित्यर्थः।

यथा–

म्लेच्छानामपि चेतांसि हरन्ति भगवद्गुणाः।
शुचीनां वेदवेदान्तवेत्तृणां का कथा पुनः।।

यथा वा–

हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले।
मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिंकराः।।

अत्र श्लेषमूलत्वाद्विच्छित्तिविशेषः।।

पुनः स्वगणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदीर्यते।

यथा–

तव करकमलस्थां स्फटिकीमक्षमालां
नखकिरणविभिन्नां दाडिमीबीजबुद्ध्या।
अनुकलमनुकर्षन्येन कीरो निबद्धः
स भवतु मम भूत्यै वाणि ते मन्दहासः।।

साभिप्रायं विशेष्यं चेद्भवेत्परिकराङ्कुरः ।।९।।

उदाहरणम्–

स्थानाभिकामस्तपसि स्थितोऽहं त्वां दृष्टवान्साधुमुनीन्द्रगूह्यम्।
काचं विचिन्वन्निव दिव्यरत्नं स्वामिन्कृतार्थोऽस्मि वरं न याचे।।

उपायसाधकाद्यत्नादुपेयाप्तिश्च तत्स्मृतम्।।१०।।

तत्प्रहर्षणमित्यनुषज्यते।

उदाहरणम्–

अनुकीर्तयति ध्रुवां स्मृतिं प्रतिसंधाय हरिप्रकाशिकाम्।
करुणावरुणालयो विभुर्बहुलाश्वे हरिरेव संबभौ।।

अत्र हरिप्रापिका हि ध्रुवा स्मृतिस्तस्याः साधकात्कीर्तनादेव हरेः प्राप्तिरिति संगतिः।

मिथ्याध्यवसितिर्मिथ्यासिद्ध्यै मिथ्यार्थनिर्मितिः।

उदाहरणम्–

गोविन्दचरणद्वन्द्वं मायावादविशारदः।
लभते सच्चिदानन्दं स्वपुष्पस्तवकं वहन्।।

परिणामः क्रियार्थश्चेदारोप्यो विषयात्मना।।११।।

किञ्चित्कार्योपयोगितया निबद्धस्यारोप्यमाणस्य स्वतस्तदुपयोगित्वासंभवाद्यदि विषयरूपतापत्तेरपेक्षा स्यात्तर्हि परिणामः।

उदाहरणम्–

सा राधिकास्मरपतत्रिवशावशाङ्गी
फुल्लेन नेत्रकमलेन ददर्श कृष्णम्।

अत्र कमलस्य दर्शनोपयोगित्वं निबध्यते, न तु नेत्रस्य मयूरव्यंसकादिसमासेन परपदार्थप्राधान्यात्। न च नेत्रं कमलमिवेत्युपमितिसमासः। फुल्लेनेति सामान्यधर्मयोगात्।

दोषस्य प्रार्थनानुज्ञा तत्रैव गुणवीक्षणात्।

उदाहरणम्–

विपदः सन्तु नः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो।
भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनम्।।

प्राक्प्रसिद्धगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधेः।।१२।।

यथा–

राधा कुङ्कुमपीताङ्गी हरिपीतपटाञ्चिता।
धत्ते द्विगुणितां प्रात: पीततां पश्यतालय:।।

आनन्दयति श्यामां रसिकान्नयनानि च स्वधामनि य:।
विस्मापकदामोदरलीलोऽवतु न: स गोविन्द:।।

।। इति साहित्यकौमुद्यां परिशिष्टालङ्कारनिरूपणो नामैकादश: परिच्छेद:।।



श्रीहरिदास शास्त्री सम्पादिता सद्ग्रन्थावली

क्रम.	सद्ग्रन्थ	मूल्य
१	वेदान्तदर्शनम् भागवतभाष्योपेतम्	१५०.००
२	श्रीनृसिंह चतुर्दशी	१०.००
३	श्रीसाधनामृतचन्द्रिका	२०.००
४	श्रीगौरगोविन्दार्चनपद्धतिः	२०.००
५	श्रीराधाकृष्णार्चनदीपिका	२०.००
६-७-८	श्रीगोविन्दलीलामृतम्	४५०.००
९	ऐश्वर्यकादम्बिनी	३०.००
१०	श्रीसंकल्पकल्पद्रुम	३०.००
११-१२	चतुःश्लोकीभाष्यम्, श्रीकृष्णभजनामृत	३०.००
१३	प्रेमसम्पुट	४०.००
१४	श्रीभगवद्भक्तिसार समुच्चय	३०.००
१५	ब्रजरीतिचिन्तामणि	४०.००
१६	श्रीगोविन्दवृन्दावनम्	३०.००
१७	श्रीकृष्णभक्तिरत्नप्रकाश	५०.००
१८	श्रीहरेकृष्णमहामन्त्र	५.००
१९	श्रीहरिभक्तिसारसंग्रह	५०.००
२०	धर्मसंग्रह	५०.००
२१	श्रीचैतन्यसूक्तिसुधाकर	१०.००
२२	श्रीनामामृतसमुद्र	१०.००
२३	सनत्कुमारसंहिता	२०.००
२४	श्रुतिस्तुति व्याख्या	१००.००
२५	रासप्रबन्ध	३०.००
२६	दिनचन्द्रिका	२०.००

क्रम. सद्ग्रन्थ	मूल्य
२७–श्रीसाधनदीपिका	६०.००
२८–स्वकीयात्वनिरासविचारः, परकीयात्वनिरूपणम्	१००.००
२९–श्रीराधारससुधानिधि (मूल)	३०.००
३०–श्रीराधारससुधानिधि (सानुवाद)	११०.००
३१–श्रीचैतन्यचन्द्रामृतम्	३०.००
३२–श्रीगौरांग चन्द्रोदय	३०.००
३३–श्रीब्रह्मसंहिता	५०.००
३४–भक्तिचन्द्रिका	३०.००
३५–प्रमेयरत्नावली एवं नवरत्न	५०.००
३६–वेदान्तस्यमन्तक	४०.००
३७–तत्वसन्दर्भः	१००.००
३८–भगवत्सन्दर्भः	१५०.००
३९–परमात्मसन्दर्भः	२००.००
४०–कृष्णसन्दर्भः	२५०.००
४१–भक्तिसन्दर्भः	३००.००
४२–प्रीतिसन्दर्भः	३००.००
४३–दशःश्लोकी भाष्यम्	६०.००
४४–भक्तिरसामृतशेष	१००.००
४५–श्रीचैतन्यभागवत	२००.००
४६–श्रीचैतन्यचरितामृतमहाकाव्यम्	१५०.००
४७–श्रीचैतन्यमंगल	१५०.००
४८–श्रीगौरांगविरुदावली	४०.००
४९–श्रीकृष्णचैतन्यचरितामृत	१५०.००
५०–सत्संगम्	५०.००
५१–नित्यकृत्यप्रकरणम्	५०.००
५२–श्रीमद्भागवत प्रथम श्लोक	३०.००
५३–श्रीगायत्री व्याख्याविवृतिः	१०.००
५४–श्रीहरिनामामृत व्याकरणम्	२५०.००

क्रम. सद्ग्रन्थ	मूल्य
५५–श्रीकृष्णजन्मतिथिविधि:	३०.००
५६–५७–५८–श्रीहरिभक्तिविलास:	६००.००
५९–काव्यकौस्तुभ:	१००.००
६०–श्रीचैतन्यचरितामृत	२५०.००
६१–अलंकारकौस्तुभ	२५०.००
६२–श्रीगौरांगलीलामृतम्	३०.००
६३–शिक्षाष्टकम्	१०.००
६४–संक्षेप श्रीहरिनामामृत व्याकरणम्	८०.००
६५–प्रयुक्ताख्यात मंजरी	२०.००
६६–छन्दो कौस्तुभ	५०.००
६७–हिन्दुधर्मरहस्यम् वा सर्वधर्मसमन्वय:	५०.००
६८–साहित्य–कौमुदी	१५०.००

बंगाक्षर में मुद्रित ग्रन्थ

१–श्रीबलभद्रसहस्रनाम स्तोत्रम्	१०.००
२–दुर्लभसार	१०.००
३–साधकोल्लास	५०.००
४–भक्तिचन्द्रिका	४०.००
५–श्रीराधारससुधानिधि (मूल)	२०.००
६–श्रीराधारससुधानिधि (सानुवाद)	३०.००
७–श्रीभगवद्भक्तिसार समुच्चय	३०.००
८–भक्तिसर्वस्व	३०.००
९–मन:शिक्षा	३०.००
१०–पदावली	३०.००
११–साधनामृतचन्द्रिका	४०.००
१२–भक्तिसंगीतलहरी	२०.००

□

सद्ग्रन्थ प्रकाशक एवं मुद्रक :

श्रीगदाधर गौरहरि प्रेस

(श्रीहरिदास निवास)

प्राचीन कालीदह, वृन्दावन (मथुरा)

फोन : 0565-3202322, 3202325

गौशाला

आश्रम के अग्रभाग में एक बृहद् गौशाला है, जिसमें गोवंश की संख्या लगभग 201 है। यहाँ पर गाय की सेवा गाय के अनुकूल रूप में ही की जाती है न कि व्यवसाय की दृष्टि से। गाय श्रीकृष्णजी की भी पूज्य हैं जो कि उनकी भौमलीला से विदित है, उनको आदर्श मानकर ही यहाँ पर गाय की सेव्यरूप में सेवा की जाती है। गो-सेवा के लिए '**श्रीहरिदास शास्त्री गऊ संस्थान**' नामक ट्रस्ट की स्थापना की गयी है तथा तेहरा ग्राम श्रीवृन्दावन के निकट 11 एकड़ भूमि भी खरीदी गयी है, वहाँ पर एक और नवीन बृहद् गौशाला है। वृद्धावस्था में भी महाराजश्री स्वयं गो-सेवा करते हैं। इस आश्रम का वातावरण प्राचीन समय के ऋषिकुलों जैसा है। आश्रम में एक विराट् ग्रन्थागार भी है जिसमें प्रचुर प्राचीन मुद्रित एवं हस्तलिखित ग्रन्थ उपलब्ध हैं। आश्रम की एक 'प्रेस' भी है जिसका नाम 'श्रीगदाधर गौरहरि प्रेस' है। इस प्रेस से अभी तक लगभग 80 सद्ग्रन्थों का संस्कृत, हिन्दी एवं बँगला भाषा में प्रकाशन हो चुका है।

मुद्रक :
श्रीगदाधर गौरहरि प्रेस
(श्रीहरिदास निवास)
प्राचीन कालीदह, वृन्दावन (मथुरा)
फोन : 0565-3202322, 3202325